

ІРИНА ВАЛЯВКО

КАНДИДАТ ФІЛОСОФСЬКИХ НАУК

СТАРШИЙ НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК

Інституту філософії Академії наук України ім. Г.Сковороди

ivaliavko@gmail.com

**ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ ТА ДМИТРО ЧИЖЕВСЬКИЙ: НОТАТКИ ДО
БІОГРАФІЇ ДВОХ МИСЛИТЕЛІВ**

Стаття присвячена історії стосунків двох видатних мислителів ХХ ст.- Ю.Шевельова і Д.Чижевського. Динаміка їх інтелектуальної взаємодії представлена на винятково багатому архівному матеріалі, зокрема, епістолярній спадщині, які раніше не були залучені до наукового обігу в Україні. Робота є спробою осмислити роль цих постатей у інтелектуальній історії України, української діаспори та в контексті світової гуманітарної науки.

Ключові слова: славістика, мислитель, діаспора, гуманітаристика, історія науки.

Юрій Шевельов та Дмитро Чижевський – визначні і я б сказала „знакові постаті” в українському науковому житті. За обсягом, якістю, креативністю наукових здобутків вони обидва займають одне з найпочесних місць в пантеоні українських науковців. Так сталося, що більша частина життя цих двох мислителів пройшла на еміграції, а їхня наукова спадщина до 90-х років минулого століття була заборонена в Україні. Невизнані і критиковані на Батьківщині вони виступили «флагманами» української науки за кордоном. Реалізувавшись як вчені в іншому науковому світі і отримавши професорські посади, вони продовжували досліджувати і розвивати українську культуру і нести її

здобутки в культурні світи інших народів. Однак, їхня діяльність не завжди знаходила розуміння і підтримку серед української діаспори і, водночас, гостро критикувались радянськими науковцями. Але вони працювали не заради схвальних відгуків, почесних нагород та наукових ступенів, а за покликанням власної душі. І саме тому, всупереч різним життєвим негараздам, які їх переслідували протягом життям, ми маємо достатньо велику наукову спадщину двох українських визначних мислителів, кожний з яких зробив «прорив» у своїй галузі українознавства.

Розглядаючи їхні життєві шляхи та взаємини мусимо констатувати, що вони не були близькими друзями: «близькими» в тому розумінні, коли людина може відкрити свою душу іншому і поділитися чимось глибоко сокровенним. Проте вони, безумовно, поважали і цінували один одного за широту мислення, наукові здобутки та особисті якості і тому між ними завжди були дружні і щирі стосунки. Напевно, «близькими» ці стосунки і не могли бути в силу різних обставин. По перше, між ними існувала вікова різниця у 14 років, отже вони відносились до дещо різних поколінь. По друге, вони мали різні наукові школи: Дмитро Чижевський навчався ще за часів Російської Імперії і закінчив у 1919 році університет Св.Володимира у Києві, а потім у Німеччині (1921-1924рр.) продовжив свої філософські студії, розпочаті ще у Київському університеті під керівництвом Василя Зеньківського.

У Німеччині він навчався у видатних мислителів, серед яких були: Едмунд Гуссерль, Йонас Кон, Ріхард Кронер, Генріх Ріккерт, Мартін Хайдеггер, Карл Ясперс. Далі була Прага і Український Педагогічний

Інститут ім.М.Драгоманова, де він з 1927 року був вже професором, а у 1929 захистив в Українському Вільному Університеті (УВУ) свою першу докторську дисертацію: «Гегель і французька революція». В цей час Юрій Шевельов ще студював на філологічному факультеті Харківського університету, який закінчив у 1931 році. Далі він викладав українську мову в Інституті журналістики, а з 1936 по 1939 вчився в аспірантурі на кафедрі слов'янського мовознавства Харківського університету, де під керівництвом Леоніда Булаховського захистив кандидатську дисертацію -- «Із спостережень над мовою сучасної поезії». Отримавши звання доцента він викладав в тому таки ж університеті, і в червні 1941 року був обраний керівником кафедри українського мовознавства, а в листопаді заступником декана філологічного факультету. Проте працювати на цих посадах йому судилось не довго, оскільки німецькі війська окупували Харків і університет було закрито. Отже, свою наукову кар'єру Юрій Шевельов розпочав за радянських часів у Харкові, де мешкав до 1943 року. Пізніше він переїхав до Львова, де працював над українським правничим словником, а також був заступником голови мовознавчої секції нелегального в цей час Українського наукового товариства, яке очолював професор Василь Сімович.

У 1944 році Шевельов опинився в Німеччині і спочатку був відправлений на примусову працю, а в 1945 році знов повернувся до наукової роботи в Українському Вільному Університеті, де його було обрано на посаду професора. Отже, Дмитро Чижевський знаходився на еміграції з 1921 року, а Юрій Шевельов з 1944, тобто вони відносились до різних хвиль еміграції: пореволюційної і повоєнної. Ці «хвилі» не

завжди ладнали між собою і їхні представники іноді входили в гострі суперечки, хоча взаємин Шевельова і Чижевського це особливо не стосується. Більш важливим фактором, на мою думку є те, що коли вони зустрілись Чижевський вже мав вагомні здобутки в історико-філософській та славістичній галузях і був визнаним метром славістики, а головні наукові здобутки Юрія Шевельова ще були попереду. Отже, «душевними приятелями» вони не стали, але майже з першої зустрічі відчували симпатію один до одного і з'ясували, що у них є спільні наукові теми і їхні погляди на певні проблеми багато в чому збігаються. Завдяки споминам Юрія Шевельова ми точно знаємо де і коли відбулась їхня перша зустріч: *«Початок мого знайомства з Дмитром Івановичем я можу датувати точно. Це сталося 30 квітня 1946 року, місцем дії був табір діпні в Авґсбурзі. Відбувалась традиційна Шевченківська конференція, зі звичайними нецікавими доповідями. На його доповідь я не міг лишитися, але ми говорили про деякі спільні спостереження, що ми мали, зокрема, від «Наймички». Він завів розмову про ці спільності. Для нього проста розповідна манера поеми була прослідок класицизму, як той виявляється в байці. Тут я йому показав, що в мене теж -- так і написано слово «байковість» [1.С.117].*

Після цієї конференції між Шевельовим та Чижевським встановились достатньо дружні стосунки, про що свідчить їхнє листування. І хоча це не була «дружба на рівних», проте тем для обговорення вони мали багато. Так Шевельов, який в той час активно займався створенням і розвитком Мистецького Українського Руху (скорочено МУР) неодноразово пропонував Чижевському вступити до

цієї організації або принаймні друкуватися в їхньому альманасі. В листі від 18.07.1946 р. він пише: *«Високоповажний Дмитре Івановичу! ...Під час нашої зустрічі Ви були ласкаві обіцяти для дальших чисел «МУРу» Вашу статтю /не встановлюючи теми остаточно, ми говорили тоді про розгляд можливості Гоголевих традицій у сучасній літературі/ і про огляд, можливо огляд літературознавчих праць Мукаржовського. Другий збірник виходить цього тижня або наступного, отже я тепер формую третій. Як і давніше, мені дуже хотілося б мати для нього Ваші праці – або ті, що названі вище, або якінебудь інші. Не кажу вже про те, що мені було б дуже цікаво мати для нього Ваші зауваження з приводу першого, а далі й другого збірника»¹*. Дмитро Іванович відповідально ставився до своїх обіцянок, але на той час був у такому «цейтноті», що не зміг виконати даного слова: *«Вельмишановний Пане Колего!.. На жаль – стільки справ на Університеті, крім того потреба («для заробітку») читати публічні лекції (ритм їх, наприклад 18.7, 24.7, 30.7), які треба всеж писати, що надії на виконання обіцянок протягом семестру не буде. До того -- рукою писати не можу, а машинки не маю!... Колись – не подаю термінів – але протягом фєрій, себто до 21.10 хочу вислати Вам статтю: «Нові проблеми дослідження творчості Гоголя» в перспективі про яку ми говорили; можливо ще якусь статтю на тему характеристики та розмежування періодів історичного розвитку літератури. Про Мукаржовського статтю можу дати лише згодом...Щиро вітаю та надіюсь з інтересом прочитати другий збірник МУРа. З найліпшими привітаннями. Ваш Дмитро Чижевський.*

Проте Чижевський був настільки заклопотаний різними справами, що, так і не зміг вчасно надіслати свою статтю до мистецького збірника і тому трохи пізніше, в іншому листі від 01.04 1947, Шевельов знов повертається до попередньої теми: *«Високоповажний Дмитре Івановичу! Згідно з Вашим бажанням надсилаю Вам третій збірник МУРу.»*

Як і раніше, сторінки Муру завжди для Вас відкриті, і редакція буде тільки рада, якщо зможе вмістити Ваші матеріали. Так само я хотів би повідомити Вас, що на останньому з'їзді МУРу всі присутні одноголосно висловилися, що було б дуже бажано, щоб Ви активно приєдналися до нашого гурту і стали членом МУРу. Справа, отже, по-старому залежить тільки від Вашого бажання»³. Однак Чижевський до МУРу так і не вступив і, як пізніше, дуже влучно зазначив Юрій Шевельов: *«...власне, до МУРу він не належав формально і дуже периферійно присутньо»* [1. С.118].

Втім активна праця Шевельова у МУРі і дещо «прохолодне» ставлення до цієї організації Чижевського не стало «муром» між ними: вони продовжували підтримувати добрі відносини, Чижевський, навіть, кілька разів гостював вдома у Шевельова і познайомився з його матір'ю. Що ж до Альманаху МУРа, то вийшло всього три номери в які Чижевський так і не встиг подати свої статті, і Альманах, в силу різних обставин, припинив свою діяльність. Проте з липня 1947 року почав виходити журнал «Арка» (Місячник літератури, мистецтва і критики), в якому Шевельов був спочатку членом редакційної колегії, а з 1948 року – головним редактором. Отже, він нагадав Чижевському про обіцяні статті і завдяки його наполегливості праці останнього

з'явилися таки в цьому журналі⁴. В листі від 15.02.48 Шевельов пише: *«Вельмишановний Дмитре Івановичу! Дуже дякую Вам за статтю (мова йде про статтю Чижевського «Сімнадцяте століття в духовному житті України» -- І.В.). Стаття прекрасна і саме такого типу, що відповідає «Арці»: не популярно-енциклопедична і не вузькофахова, а проблемно-наукова, цікава для всякого інтелігента»⁵.*

У наступному листі від 24.04.48 Шевельов жалкує з приводу затримки наступної статті Чижевського, що була присвячена Юрію Клену, який помер в жовтні 1947 року, і з яким Чижевський був добре знайомий ще зі студентських років. Водночас Шевельов радиться з Чижевським з досить важливих для журналу питань: *«Високоповажний Дмитре Івановичу! Дуже шкода, що затрималися Ваші спогади про Клена. Для них було зарезервоване місце в 5 числі, і довелося спішно заступати їх менше вартісним матеріалом. А друга Ваша стаття про барокко вже не могла влізти туди, бо спогади мали бути вдвоє менші. Отже, вона буде в 6 числі. Дякую за замітку про епіграму Мазепи, вона буде або в 6 або в 7 числі. Також дуже зацікавлений я проблемою романтики, як Ви її ставите, і теж чекаю на статтю... На цей рік ми замислили кілька тематичних чисел. Про три з них я хочу просити Вашої поради, а коли можна, то й статей. Одне мало б бути присвячене культурним зв'язкам української культури з Азією. Тут могли б бути статті про азійські коріння грецької спадщини, про спільність нашого Трипілля з азійським, про наші культурні зв'язки з кочовиками степу, з Туреччиною, про роль біблії в нашій літературі. Може б Ви мали якінебудь поради щодо плану цього числа? І дуже я просив би Вас узяти в ньому участь як автор... Друге число – мало б*

бути присвячене проблемам, зв'язаним з українською демонологією. Чи не спокусила б Вас тема про чорта й відьму в Гоголя абощо? І нарешті, третє стосується до профілів сучасних мислеників світу – подібних до статей Степуна про Бердяєва в ч.2 передусім йшлося б тут про Б.Кроче, Дж.Паніні, Т.Еліота, М.Гайдеґґера, І.Сільоне, М.Унамуну, Ортегу і Гассета. Чи не могли б Ви про когонебудь з них написати?..Оце і є ті питання, в яких мені було б дуже важливо почути Вашу думку і дістати Вашу підтримку»^б. Цей лист цікавий ще й тим в ньому Шевельов висуває довгострокову програму розвитку журналу «Арка», яку орієнтовано на високі наукові і культурні стандарти.

Не слід забувати, що головна частина читачів «Арки» перебувала в цей час в досить складних умовах (живучи в різних таборах ДіПі на території Німеччини) і думала куди б звідси податися і де б знайти собі роботу. З огляду на це такі «високі матерії» про які йшлося в листі можуть здатися зовсім «не на часі» і дещо недоречними. Однак цей лист є свідченням того, що навіть в таких важких умовах існувала група людей, яка думала не лише про «хліб насущний», а й про можливість подальшого розвитку української науки на високому рівні. І не тільки думала, але й робила це. Чижевському плани Шевельова були до вподоби, він також дбав про розвиток української науки і прагнув інтегрувати її в європейське наукове середовище.

Отже за кілька днів він надіслав листа, де торкався цієї теми: *«Вельмишановний Пане Колего!...Що до дальших планів, то мене Ваші пропозиції дуже цікавлять. Зокрема тема про чорта та відьму в Гоголя для мене і цікава, і матеріал у мене є. Також і для числа про*

сучасних мисленників, мабуть, міг би дати статтю про Гайдеггера, в якого я студював. Важче справа з Азією. ...Як автора згадав би Прицака /в Геттінгені/, у якого буде щось і про Хазарів і про Турків.... З моїх власних тем, мабуть, вдасться принагідно написати про романтику. А може було б цікаво подати щось до модерних космологічних теорій /не дивуйтеся, бо астрономія – один з моїх фахів і я навіть викладав її в Народному університеті тут в минулих семестрах/... Цікаво буде лише знати приблизні терміни, коли Ви закінчуєте збирання матеріалу для відповідних чисел»⁷.

Незабаром Шевельов дістав спогади Чижевського про Клена і в листі від 04.05.48 написав: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Дуже дякую за спогади про Клена. Бачу, що Ви їх сильно переробили і то саме в напрямі профілю «Арки»⁸, так що я ними зовсім задоволений. На жаль, тільки вони запізнилися в 5 число, воно вже в друку, і я даю їх до 6-го. Щодо дальших тем. Мені дуже приємно, що вони Вам здалися цікавими. Календарні терміни їх такі: про чорта має бути 8 число, отже термін приблизно на 1-5 липня; східне число заплановане 10, отже термін – 1-5 вересня. Було б звичайно дуже добре, якби Ви рішилася на «біблійну» тему, бо хто ж, крім Вас, може її добре подати? А ця тема дуже важлива... Друге число «Арки» постараюся, щоб Вам вислали разом з 3-4, яке розсилається цього тижня»⁹.

Чижевський був одним з постійних читачів та авторів «Арки», оскільки журнал, завдяки старанням Шевельова та його «команди», мав достатньо високий науковий та фаховий рівень, що відзначав і сам Чижевський: «Вельмишановний Панє Колего! Дістав «Арку» ч.4-5. Дуже задоволений виглядом та змістом... Числа 2-го не дістав. Тут,

здається, дістати не можна. Так що буду дуже вдячний, якщо вишлете /а може взагалі якось запишете мене в склад абонентів/»¹⁰. Але, на жаль, записати Чижевського до складу постійних «абонентів» «Арки» не вийшло, так само як і опублікувати його наступні статті, які вже були надіслані до редакції, оскільки невдовзі в Німеччині відбулась валютна реформа, яка практично знищила «Арку» та й багато інших видань. Отже, п'ятий номер цього журналу, що вийшов у травні 1948 року став останнім в короткій, але яскравій історії цього видання. З огляду на це програма подальшого розвитку журналу, про яку йшлося в листуванні Чижевського та Шевельова, так і не була втілена в життя і залишилась лише на папері. Але завдяки їхній кореспонденції ми знаємо про її існування і можемо принаймні оцінити широту та глибину видавничих планів Шевельова.

Після валютної реформи друкуватися в Німеччині стало дуже важко. Однак в цих скрутних життєвих обставинах народився інший, достатньо грандіозний за своїми масштабами та інформаційним навантаженням проект – створення Енциклопедії Українознавства (ЕУ), яка складалась з загальної та словникової частини. Натхненником і головним організатором цього видання став Володимир Кубійович, який присвятив цій праці понад 40 років. Юрій Шевельов, який загалом достатньо скептично ставився до науки і наукової праці серед української діаспори на еміграції, підтримав цей проект і пізніше, у своїх спогадах високо оцінив працю Кубійовича та його соратників: *«Кубійович розумів, що чиста дослідницька праця української еміграції була можлива тільки в неукраїнських наукових інституціях, залежно від місцевих умов даної країни – Німеччини, Франції, Америки, Канади*

тощо. Еміграційні науковці – ті справжні з-поміж усіх тих, хто вважався або претендував на таке звання – мали інше завдання і іншу можливість: синтезувати знання про Україну, не дати забутися тому, що хотів затерти радянський режим. Так, у головному це мала бути компеляція, але критична, реалістична, без плекання мітів і ілюзій, твереза, але водночас і цілеспрямована на створення інтелектуальної бази майбутнього визволення країни» [1. С.255]. Шевельов майже від самого початку приймав участь у написанні і редагуванні статей Енциклопедії, хоча у нього на перших етапах і були певні сумніви щодо остаточної реалізації проекту і особливо щодо наукового рівня заявлених гасел. Отже, розпочавши роботу над редагуванням відділу мови та культури він зразу ж звернувся до Чижевського з проханням написати кілька статей до Енциклопедії і таким чином залучив його до цієї роботи. «Вельмишановний Дмитре Івановичу!.. Порядком здобування собі хліба насущного мені довелося погодитися на не дуже приємну річ: узятися доредагувати для НТШ відділ мови в Енциклопедії /перший зошит її виходить цього тижня/ і відредагувати відділ культури. Коли я познайомився з матеріалами, мене, як кажуть наші брати з-за Збруча, немило вразило, що Ви не брали там участі, а ті два розділи, які можете написати тільки Ви, зовсім відсутні: я маю на увазі фонологічну і морфологічну характеристику укр<аїнської>¹¹ мови...в розділі мови і характеристику періоду барокко в розділі історії літератури. Мені казали, правда, що Вас запрошено, але я не знаю, в чому справа. Мені дуже хотілося б, щоб Ви взяли участь у виданні в якнайбільшому числі розділів, за Вашим власним вибором, а як мінімум – у цих двох. Тому я, звертаючися до Вас з цією просьбою, хочу також просити Вас, коли

щонебудь стоїть тому на перешкоді, мені про це написати найближчим часом. Офіційний лист у випадку Вашої принципової згоди возслідує. Гонорари НТШ платить негайно, хоч, правда, невеличкі»¹².

Дмитро Чижевський знав про створення ЕУ і в принципі вважав це серйозною і поважною справою, але був ображений на форму в якій його було запрошено до цього проекту, і з огляду на це, а також на своє науково-викладацьке навантаження, не поспішав подавати статті: *«Що до статей до Енциклопедії, то, що правда, мене запрошено, але в такій формі і при таких умовах, що важко було погодитись. Була постанова комісії (якоїсь) про доручення мені якихось частин філософічного відділу, про це мене було повідомлено, але запрошення не було й досі»¹³*. Шевельов розумів незадоволення Чижевського, адже серед українських вчених, що опинились на еміграції важко було знайти славіста рівного Чижевському, який вже на той час мав загальноєвропейське визнання і вагомі наукові здобутки. Отже і запрошувати такого вченого слід було в іншій формі, в усякому разі ніяк не «наказовій».

Все ж таки Шевельов дбав про науковий рівень ЕУ і з огляду на це дуже хотів залучити Чижевського до роботи в Енциклопедії, бо розумів, що без нього деякі гасла так і залишаться не написаними: *«...Сьогодні я ще раз говорив у НТШ з приводу Вашої участі в Енциклопедії. Не приховую, що мені дуже хотілося б, щоб Ви взяли в ній участь. Може Ви все таки зможете написати невеличку статейку про укр<аїнську> мову як систему /фонологія і морфологія/ в її своєрідності. Це у Вас не забере багато часу, бо ж увесь цей*

матеріал у Вас у кінчиках пальців уже...Якби Ви могли написати і барокковий період /власне, ренесанс-барокко/, то це було б чудесно. Якщо у Вас буде бажання написати ще який-небудь розділ у межах ХІХ-ХХ ст<оліття>, то зрозуміло, що всі інші кандидатури на цей розділ відпадуть. Було б також бажано мати від Вас вступ про укр<аїнський> світогляд і укр<аїнську> філософію для всього розділу укр<аїнської> культури...Тому дуже прошу ще раз обміркувати ці питання, і мені написати: негайно буде висланий Вам офіційний лист з запрошенням і замовленням. Я розумію Ваші побоювання поганого сусідства. Не можу Вас потішити, що Енциклопедія буде ідеальна, але все таки докладається всіх старань, щоб була по зможі найкраща, і я маю надію, що принаймні не буде нічого скандального, компромітуючого або ура-патріотичного»¹⁴. Чижевський пристав на пропозицію Шевельова і не чекаючи офіційного запрошення за кілька тижнів прислав йому свої перші статті. На що Шевельов відповів: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Дуже дякую за прислані статті. Вони обидві дуже цікаві і вже пішли в роботу. Тільки з першої довелося усунути зауваження про правопис, бо про це є загальна стаття, а абзац з загальною характеристикою фонології я переніс до статті про історію вивчення укр<аїнської> мови і сучасний стан дослідів, куди вона більше пасує»¹⁵.

Фактично Шевельов залучив Чижевського до авторів Енциклопедії, і хоча Чижевський в подальшому листувався і безпосередньо з Володимиром Кубійовичем, проте його «провідником» і, до певної міри, посередником, до цього поважного видання став саме Юрій Володимирович. Чижевський, як і пропонував йому Шевельов,

взяв участь у розділах мови, літератури і культури і написав до 3-х томної загальної частини ЕУ понад 8 великих статей. В подальшому з 1955 по 1964 роки Чижевський написав до словникової частини ЕУ понад 80 гасел і став одним з її визначних авторів.

Дмитро Іванович безумовно цінував роботу Шевельова і як досвідченого редактора і як високопрофесійного науковця і радо з ним співпрацював та радився з різних наукових справ. Однак, було б помилкою вважати, що їхні стосунки обмежувались виключно науково-редакційною роботою. Вони були глибшими і більш приятельськими, ніж це, можливо, виглядало назовні. Так, коли з Чижевським трапилась неприємна історія, пов'язана з достатньо безглуздими звинуваченнями Гессенського міністра культури, який в газеті назвав Чижевського «шпигуном», «комуністом» і «некваліфікованим славістом», він поділився цим із Шевельовим, як з добрим приятелем: *«...відігралася подивудійсна історія, матеріали про яку надсилаю при цьому. Це дійсно – детективний роман, що поки що закінчився і навіть примусів факультет виступити в мою оборону, а також привів до того, що мене обрано і на кафедру в Франкфурті. Лише питання про ставлення Міністерства /що, як з'ясувалося, базується виключно на приватній інтризі одної особи, а чутки походять з наймутнішого джерела, -- від місцевих рос<ійських> емігрантів, здебільшого представників «чорної біржі». Франкфуртський універс<итет> /у якого ще більше пунктів спірних з п.міністром/ гадає взагалі, що це йому /міністру/ коштуватиме портфеля... Але можливо є все».*¹⁶

Шевельов у свою чергу, також цінував дружні стосунки з Чижевським та поважав його як науковця і фахівця своєї справи. І з

огляду на це відкрито виступав в обороні його ім'я від наклепів та різних нападів, які час від часу виникали, і не тільки ззовні, а й в середині української діаспори. В одному із своїх листів від 02.11.49 він пише: *«Позавчора мав за Вас цілий бій, який показує, що мені треба таки, мабуть, їхати до котрої-небудь Швеції чимскоріше. На засіданні сенату УВУ один осел /з молодих/ поставив питання, як це може бути, що професор університету видав книжку, назвавши її «староруською», а не українською літературою і підписавши своє ім'я в рос<ійській> транскрипції. Відповідати було безглуздо, але я не витримав і сказав, що краще видати добру і українську змістом книжку під «невідповідною» назвою, ніж не видавати нічого або видавати погані книжки під «доброю» назвою. Звичайно, на мене напали, було довге сперечання, потім питання зам'яли, сказавши, що воно, власне, не належить до компетенції сенату, бо заперечувати мої слова по суті було нічим. Але я бачу, що я вже навіки припечатаний титулом якщо не зрадника і ворога народу, то в усякому випадку підозрілого на це. Та все одно, я вже не можу і не хочу витримувати цього середовища»*¹⁷. На той час Чижевський вже перебував у США і викладав у Гарвардському університеті.

Скандал з Гессенським міністром культури і висунуті ним звинувачення, які були по суті цілком безпідставні, все ж кинули певну «тінь» на добре ім'я вченого і, поки тяглись всі ці «розборки» Чижевський втратив декілька добрих пропозицій від різних університетів і протягом 1948-1949 років так і не зміг знайти в Західній Німеччині відповідну своєму рівню посаду. Обурений цими подіями Чижевський прийняв запрошення від Гарвардського університету, яке

йому допоміг отримати давній знайомий, відомий славіст Роман Якобсон, що також опинився на той час в Гарварді. Крім того в Америці перебували дружина і донька Чижевського, які емігрували туди ще напередодні війни, і постійно кликали його до себе. Отже, враховуючи всі ці обставини Чижевський з «важким серцем» у 1949 році покинув зруйновану, але таку близьку йому Німеччину і перебрався до Сполучених Штатів. Розпочавши з осені 1949 року науково-викладацьку діяльність в Гарварді Чижевський, в той же час продовжував пошуки відповідного місця в Німеччині і планував невдовзі повернутись.

Юрій Шевельов також шукав собі місце викладача в доброму університеті Європи чи Америки і Гарвард, звісно, був в цьому плані одним з найпривабливіших місць. З огляду на це, він звернувся до Чижевського по допомогу: *«...змушений звернутися до Вас із проською поради або – по змозі – і допомогти мені в справі мого майбутнього. Сталися дві події, які не дають мені змоги далі спокійно чекати в Мюнхені: з одного боку, я одержав офіційне призначення до Люндського університету в Швеції, а з другого боку, не питаючи мого бажання, мені вислали виклик до Америки. Якщо я не використаю цього виклику, я взагалі втрачаю право на США. Тому я тепер мушу вибрати негайно між Швецією і США. Я волів би США при умові дістати там хоч здалеку зв'язану з фахом працю. Якщо жадної такої можливості нема, то я поїду до Швеції, бо там усе таки можна працювати над собою, є книжки, спокій і нормальні умови життя. Що мене лякає в Швеції, -- так це цілковите незнання шведської мови..., а*

головне – небезпека в випадку війни, яка Бог його знає коли почнеться. А при війні з Швеції вже не втечеш.

Я розумію, що Ви в Америці людина ще нова і Вам не до влаштування інших, але, на жаль, я мушу рішитися остаточно найбільше протягом одного місяця. Тому я був би Вам сердечно і щиро вдячний, якби Ви написали мені Ваші думки з приводу моєї ситуації...»¹⁸.

Чижевський серйозно поставився до прохання Шевельова і заходився допомагати йому з працевлаштуванням. Він звернувся до голови департаменту славістики Михайла Карповича, а також до Романа Якобсона (який був однієї з найвпливовіших постатей у департаменті і відігравав провідну роль в житті цієї установи) з пропозицією запросити Шевельова до Гарвардського університету і дав високу оцінку його науковим здібностям.

Шевельов був вдячний Чижевському за увагу та підтримку: *«Вельмишановний Дмитре Івановичу, дуже вдячний за обидва Ваші листи і за таку незаслужено сердечну участь Вашу в справі мого влаштування. Якобсон написав мені листа дуже обережного, що мені дуже подобається, бо я знаю з практики, що коли люди багато зразу обіцяють, то потім мало здійснюють; там він згадує про «прекрасные отзывы», які Ви мені дали. Не знаю, чи з цього що-небудь вийде, але в усякому випадку я Вам від усього серця вдячний за Вашу увагу і піклування...Зате зовсім мало приємного є для мене в тому, що Ви кажете, що за рік я міг би бути приміщений у зв'язку з Вашим від'їздом назад до Європи. Власне, що я хотів би працювати саме*

разом з Вами, а не заступати /що і не можливо/ Вас».¹⁹ Отже, переговори щодо влаштування Шевельова у Гарварді, почалися ще у 1949 році і Чижевський був одним з його відданих «промоутерів». Однак справа з оформленням відповідних документів тяглась доволі довго. В той же час Шевельов вже мав запрошення від Люндського університету у Швеції і деякій час вагався чекаючи офіційного запрошення від Гарварду: «Сьогодні висилаю документи до шведського консульства. Якщо протягом місяця з Америки не буде нічого певного, то поїду до Люнду»²⁰.

Так і не дочекавшись потрібних документів з Америки, Шевельов, невдовзі покинув Німеччину і розпочав свої виклади у Швеції. Проте він не втрачав надії на переїзд до Гарвардського університету і ця тема постійно була присутня в його листуванні з Чижевським та Якобсоном протягом наступних кількох років. Не зважаючи на те, що сам Чижевський був у Гарварді лише гостьовим професором, або скоріше гостьовим лектором і не мав ніяких адміністративних повноважень – він тримав справу Шевельова «на контролі», постійно нагадуючи про неї Михайлу Карповичу та Роману Якобсону. Водночас він інформував Шевельова про хід справи і давав йому різні корисні поради: *«Вельмишановний пане колего! Якобсонові коротенько напишіть. Не думаю, щоб йому листи «надокучали», зокрема, як він не матиме зараз на лист Ваш відповідати. Але знати йому про те, що Ви не хотіли б на завше залишатись в Швеції, думаю, важливо, бо тут зараз шукають людей в різних місцях, а запитання до нас приходять і з інших країн «поза межами» Сполучених Держав»²¹.*

Чижевський, до певної міри, виконував роль посередника між Шевельовим та департаментом славістики: *«Конфіденційально можу сповістити Вас, що справа тут полагоджена. Отже Ви дістанете запрошення, мабуть, в ближчі дні. Гірше те, що (про що прошу Вас нікому не говорити та не писати) пан, який тимчасово заміняє Карповича, трохи не зіпсував усього, можливо, що з якихось особистих мотивів. Але Ваш лист, що нагадував про Ваші справи, на щастя прийшов своєчасно. Отже Вас тут чекатимуть»*²². Завдяки всім цим зусиллям, Шевельов нарешті отримав всі відповідні документи і у літку 1952 році переїхав зі Швеції до Америки, де з осені вже почав викладати у одному з найкращих американських університетів. Проте його перебування у Гарварді виявилось не легким і достатньо коротким. І головною причиною цього стали напружені відносини між молодим лектором Юрієм Шевельовим і впливовим американським славістом Романом Якобсоном [2.]. Думаю варто більш детально зупинись особистості Романа Якобсона та його відносинах з Шевельовим та Чижевським, оскільки він відіграв важливу роль в їхньому житті під час перебування в Америці.

Роман Якобсон безумовно був талановитою людиною і визначним вченим. Він опинився в Америці в той час, коли славістика там була ще на достатньо низькому рівні і він, як представник славетної Празької лінгвістичної школи, зробив потужний внесок в розвиток цієї галузі. Розпочавши свої виклади в США в 1943 році в Колумбійському університеті, він згодом у 1949, в силу різних обставин (проявів «маккартизму» в університеті та незгоди у деяких питаннях з головою департаменту Е.Сіммонсом) переходить до Гарварду на посаду

професора з загальної лінгвістики та славістики, де під його проводом починає формуватися одна із шкіл американської славістики. Разом з ним до Гарварду перейшло і багато його «колумбійських» докторантів, які згодом стали відомими американськими вченими. Діяльність Якобсона припала на так званий період «холодної війни» з Радянським Союзом, коли уряд Сполучених Штатів був зацікавлений в розвитку славістики і виділяв великі кошти на її розширення. Кафедри славістики починають створюватись майже при кожному університеті й кількість студентів значно зростає і тут гостро постає проблема нестачі фахових викладачів.

Отже, учні Якобсона були затребувані і, завдяки його впливу та рекомендаціям, отримували добрі посади по всій Америці. Дехто навіть вважав, що Якобсон створив в Америці власну «славістичну імперію». В будь якому разі Якобсон, завдяки своїм працям та «школі», за досить короткий час стає достатньо впливовою постаттю не тільки на славістичному департаменті Гарвардського університету, але й в цілому в американському славістичному світі.

Будучи видатним ученим, наукові здобутки якого справили потужний вплив на розвиток славістики в цілому і, зокрема, лінгвістики, Якобсон водночас був достатньо авторитарною, честолюбною і власною особистістю. Він намагався тримати все під власним контролем і не терпів заперечень та не згоди з його поглядами. У нього, як напевно і у кожної непересічної особистості, були як щирі шанувальники так і відверті опоненти та вороги, з якими він запекло боровся.

Отже, Юрій Шевельов, який мав незалежний характер та власні наукові погляди, опинившись поряд з Якобсоном, виявився в достатньо складній ситуації. Крім того Шевельов був свідомим українцем і це напевно також додавало напруги в їхніх відносинах.

Обговорюючи з Шевельовим можливість його переїзду до Гарварду, Чижевський в одному з листів заторкнув тему відношення Якобсона до українців та в цілому стан україністики в департаменті славістики: *«Щодо Якобсона, то ніякої протиукр<аїнської> діяльності він не розвиває, вже через те, що взагалі ніякої участі в політ<ичному> житті не приймає. Відношення його до українців – приблизно те, що колись Шахматова. В департаменті укр<аїнська> мова цілком урівноважена з іншими; лише укр<аїнських> студентів поки обмаль – власне, лише одна студентка: але ніхто з укр<аїнців> сюди навіть прохання не подавав. Зараз відбувається виставка літератури ... про «Слово о полку Ігореве»: щоб не ображати нікого, знайдено «політичний» вихід – не згадано, чи це рос<ійський> чи це укр<аїнський> твір; серед виставленої літератури (наукової) здається, найчисленіша українська. Отже тутешній відділ міг би мати значення в розвитку укр<аїнських> студій в Америці... Але, я вважаю, ніяких студій (крім наших власних) в Америці поки що бути не може»²³*. Отже, Чижевський не бачив в Якобсонові якихось явних антиукраїнських проявів.

Проте Шевельов, познайомившись ближче з Романом Якобсоном, трохи по-іншому, не без іронії, охарактеризував його ставлення до українців в цілому: *«Взагалі стосунки Якобсона з українцями були складні, внутрішньо суперечливі і по-своєму навіть--*

для нього--трагічні. У глибині душі існування українців і української мови він уважав за непотрібне історичне ускладнення й непорозуміння. На початку тридцятих років він у статті підтримав сталінський терор проти українських мовознавців, що «відривали українську мову від російської». Але українці й українська мова існували, і з цим треба було знайти якийсь *modus vivendi*. Бувши людиною дзеркального типу, що хоче бачити себе в захоплених очах інших – *mirror man*, він прагнув знайти «свого» чи «своїх» українців. Це могло бути одним зі стимулів до запрошення Чижевського, це напевно спонукало його запросити мене. А трагедія тут була в тому, що коли такий ніби патронований ним українець піддавався на його пісню сирени й ставав на «общеруські» позиції, такий українець негайно втрачав для нього всякий інтерес. А коли він не піддавався, драмі бракувало щасливої розв'язки, і це його мучило» [2. С.104].

Намагаючись залишатися на «нейтральній» позиції і спираючись лише на певну частину архівного матеріалу важко визначити, чи справді все це було саме так, як описує в своїх спогадах Юрій Володимирович. Адже, наприклад, наші славетні земляки, професори Омелян Пріцак та Ігор Шевченко, які довгі роки співпрацювали з Романом Якобсоном в Гарвардському університеті, з повагою ставилися до нього, при цьому залишаючись свідомими українцями і не стаючи на «общеруські» позиції. Зазначимо, що при цьому обидва були добрими приятелями Юрія Шевельова і неодноразово провідували його у Нью Йорку. Можливо справа була не в «українцях» в цілому, а в особистих уподобаннях, які породжували приязні або не дружні стосунки. Думаю, що більш повне висвітлення

цього питання потребує широкої епістолярної бази, яка б мала включати повну архівну спадщину Романа Якобсона та спомини про нього. Оскільки я цього не маю, то залишаю оціночні характеристики більш «поінформованим» дослідникам. В будь-якому разі між Шевельовим та Якобсоном виник серйозний конфлікт, який з часом із «внутрішнього» переріс у «зовнішній», і Якобсон доклав певних зусиль, аби зашкодити науковій кар'єрі Шевельова в Америці.

На мою думку, цей конфлікт мав декілька причин. По-перше, Шевельов, як зазначалось вище, мав доволі незалежний характер і не сприймав зовнішнього тиску, тому «контролювання і втручання» з боку Якобсона драгували його й створювали певну «зону відчуження» між ними. Проте, можливо, більш глибинна і суттєва причина конфлікту полягала у професійній сфері і стосувалась концептуальних розходжень у поглядах на походження слов'янських мов. Аналізуючи праці Якобсона Шевельов зазначав, що: *«Концепція Якобсона виходила з традиційного погляду про довготривалу єдність східнослов'янської мови, порушену тільки татарською навалою 13 століття, -- і йшла ще далі, заперечуючи самостійний розвиток усіх слов'янських мов у давнину, крім російської й сербо-хорватської. Усі інші давні мови слов'ян розглядалися як пасивні сприймачі або російських або сербських інновацій»* [2. С.93]. Шевельов відстоював іншу позицію щодо виникнення слов'янських мов. У своїй праці «Проблеми походження білоруської мови», яку він запропонував Якобсону, Шевельов намагався довести, що східнослов'янські племена раннього історичного періоду говорили не цілком одноформною мовою, а діалектами, які **групувалися в чотири великі групи**. З цих **груп** в процесі історично

зумовлених схрещень були сформовані **сучасні три** східнослов'янські мови. Ця концепція розбігалася з панівним на той час у російському мовознавстві поглядом на «прасхіднослов'янську» чи «праруську» мову як певну єдність, що лежала в основі всіх трьох мов, який, як зазначає Шевельов, підтримував і Якобсон. Отже, друкувати в Гарвардських виданнях монографію Шевельова, яка, до речі, вже була перекладна англійською, Якобсон не хотів, але і проігнорувати її не міг, тому він, як пише у своїх споминах Шевельов, зробив авторові багато різних зауважень і запропонував суттєво переробити цю працю [2. С.101-102]. Однак, Шевельов не прийняв зауваження Якобсона і видрукував свою роботу у Нью-Йорку в серії монографій журналу «Word». Якобсону це, звісно, не могло сподобатись. Можливо були й інші, невідомі нам досі причини цього конфлікту, які з'ясуються лише з часом при більш детальному вивченні архіву Якобсона та Шевельова. В **будь-якому** разі між ними почалася, **не помітна** зовнішньому оку, така собі тиха «холодна війна». Отже, Шевельов, який розумів, що не зможе «спрацюватися» з Якобсоном, не втративши при цьому самого себе, при першій нагоді, котра трапилась у 1954 році, залишив Гарвардський університет і на достатньо вигідних умовах перейшов в **Нью Йорк** до Колумбійського університету. Там він і залишався на посаді професора слов'янської філології до виходу на пенсію у 1978 році.

Що стосується Дмитра Чижевського, то він також не затримався надовго в Гарвардському університеті і у 1956 році повернувся до Німеччини. Слід визнати, що він із самого початку достатньо **некомфортно** почував себе в Америці, оскільки мав певні проблеми з

освоєнням англійської мови та був надто занурений у європейську наукову традицію, яка суттєво відрізнялась від американської. Проте, думаю, і в його випадку одним з важливих чинників повернення до Німеччини було свідоме (чи можливо підсвідоме) бажання полишити «орбіту впливу Якобсона». На відміну від Шевельова прямо про це Чижевський ніде не писав, отже ми можемо реконструювати деякі деталі його життя цього періоду лише із його кореспонденції та відомих нам біографічних фактів. Чижевський був знайомий з Якобсоном ще з 20-х років з Праги, де обидва були активними членами Празького лінгвістичного гуртку. Він визнавав наукові заслуги Якобсона і шанував його, як вченого, хоча близькими друзями вони ніколи не були. Після закінчення Другої світової війни Чижевський залишився в Німеччині, де умови перебування були достатньо важкими і він часто голодував. Його дружина Лідія Маршак-Чижевська, яка також була знайома з Якобсоном ще з Праги, звернулась до нього, як до старого приятеля і попросила знайти для Чижевського місце викладача в одному з американських університетів. Листування 1946-1949 років між Якобсоном, Чижевським та його дружиною детально відбиває перебіги непростого процесу отримання Чижевським американської візи і його влаштування до університетів США: спочатку Колумбійського, а потім Гарвардського²⁴. Цей процес тягнувся майже 4 роки і забрав багато сил і енергії у всіх його учасників. Якобсон поважав Чижевського як визначного вченого і мав до нього дружню симпатію як до старого знайомого, і тому він поставився до «справи Чижевського» дуже уважно і доклав чималих зусиль аби зробити йому виклик до США і влаштувати до університету. Але коли Чижевський врешті потрапив до Гарварду, то

відчув свою, так би мовити, «другосортність» порівняно з Якобсоном, яка науково не була обґрунтована, а базувалась переважно на мовному чиннику (Чижевський не володів розмовною англійською мовою) та загальному визнанні авторитета Якобсона в колах американських славістів. У Німеччині Чижевський був метром славістики, мав достатньо високий авторитет і багато учнів. На честь його 60-ти річчя у 1954 році було видано великий збірник *Festschrift* і ще більший *Orbis Scriptus* на честь 70-річчя у 1964 році. Проте в Америці Чижевський був лише гостьовим лектором, а Якобсон повноправним професором, якого постійно запрошували читати лекції в різні університети, на симпозіуми, конгреси та конференції, тоді як виступи Чижевського обмежувалися переважно студентською аудиторією. Можливо до цього, крім знання англійської мови, спричинилась й різна манера викладання цих вчених. Якобсон намагався зацікавити слухачів і зробити зі своїх виступів справжнє театральне шоу, яке так цінується в Америці. І це йому добре вдавалось. На лекціях у нього сиділи не тільки студенти, а й лектори, молоді науковці і просто люди «з вулиці», які із захопленням слухали його яскраві доповіді. Шевельов з приводу лекцій Якобсона зауважує: *«Бистрота розуму – і в ставленні проблем і в їх розв'язанні – становила його головний чар... Його виступи, його писання --- це були як правило бенгальські вогні, що спалахували блискучим, сліпучим світлом»*²⁵. Але далі додає: *«Самі виклади, як на мене, не були дуже цікаві. Бракувало їм систематичності. Він вихоплював тему і імпровізував на неї. То це була філософія Пірса, то спроба аналізу рецепції мови в діялозі, то якийсь деталь фонетики, усе диктоване бажанням оригінальності, наміром здивувати. Часом він забував, що далі, і тоді вихоплював з*

кишені шпаргалку, зраджуючи тим, що ця імпровізація була не зовсім імпровізована»²⁶. Згадки про враження від лекцій Якобсона знайдемо і в споминах його колег та студентів. Професор Гарвардського університету Віктор Вайнтрауб, який, до речі, був добрим приятелем Шевельова та Чижевського і багато років з ними листувався, так згадує про доповіді Якобсона: «... послухати його як лектора було чимось особливим – і не тільки тому, що все, що він говорив було дуже оригінально, але і тому, що у нього було вміння заразити аудиторію своєю емоційною захопленістю, своїм ентузіазмом до предмету, **подаючи те про що він говорив як яесь відкриття**, зроблене саме в той момент, коли про це йшла мова на лекції» [3. Віктор Вайнтрауб. Двадцять лет на факультете славистики (Отрывок из выступления от 22 марта 1978 года). С.377].

Виклади Чижевського були трохи іншими: за своїм змістом вони були достатньо послідовними, систематичними і інформативними, але він їх часто читав з конспекту, при чому спокійно і майже без емоційно, що видавалось деяким студентам дещо нудним. І тільки ті, хто уважно слухав і вдумливо сприймав запропонований матеріал, розуміли його глибину і вартість. Але таких було небагато серед його слухачів. Аспірантка Чижевського, в подальшому професор славистики, Зоя Юр'єва згадує: «Його лекції відрізнялись великою насиченістю, благородством, прагненням ставити і розв'язувати самі складні питання не тільки проникливо, але й пронизуюче. Лекції та семінари були окрашені любов'ю до досконалості, увагою до малого та великого, старанністю викладу. Гумор та іронія проявлялись багаторазово й багатогранно, особливо на семінарах... Оцінюючи – хоча б побіжно –

лекції та семінари професора Чижевського, не можна не відмітити його чудове «вміння проникнути» в історію та культуру інших народів та країн» [З. Зоя Осиповна Юрєва. Воспоминания о лекциях и семинарах профессора Д.И.Чижевского в Гарвардском университете в 1949-1956 годах». С.354]. Інша аспірантка Чижевського, також в подальшому американський професор, Ася Гумецька, у своїх споминах пише: «Дмитро Іванович читав свої лекції як книжку – читав буквально – причому швидко і доволі монотонно. Це була повна протилежність викладацькому стилю Якобсона: той виступав як артист, жестикулюючи, драматично підвищуючи голос. На відміну від Чижевського, Якобсон читав свої лекції англійською мовою, але з великим російським акцентом – студенти шуткували, що Якобсон говорить багатьма мовами по-російськи...» [З. Ася Сергеевна Гумецкая. «В моей памяти он навсегда останется улыбающимся...». С.356]. Слухач, а пізніше молодий колега Чижевського, професор Хью МакЛейн згадує: «Чижевський не був таким блискучим оратором, як скажімо Якобсон, але його курси були **солідними насиченими інформацією і завжди цікавими**» [З. Хью МакЛейн. Воспоминания о Чижевском. С.369]. Отже, Чижевський мав певне коло шанувальників серед студентів та колег, які високо цінували його професійність і вбачали в ньому визначного славіста, але в цілому він відчував себе «не затребуваним» в американському науковому середовищі і це його гнітило. В той же час широка популярність і бурхлива діяльність Якобсона, думаю, до певної міри внутрішньо дратували Чижевського, що не пройшло повз увагу учасників тих подій. Професор Марк Раєв у своїх споминах зазначає: «Дмитро Іванович не прижився в США... Вчитися розмовляти англійською він не схотів (читав він на цій мові,

зрозуміло, вільно). Його глибоко обурювала невідповідність студентів. Заняття він проводив виключно російською, отже кількість студентів у нього була невелика. В той же час його колега Р.О.Якобсон привертав їх «юрбами», що не могло не образити Чижевського» [З. Марк Исаакович Раев. Мое знакомство с Дмитрием Ивановичем Чижевским. С.365]. Інший свідок перебування Чижевського в Гарварді так описав цю ситуацію: «Незважаючи на задоволення, одержане від користування Гарвардською університетською бібліотекою, Чижевський ніколи не був по справжньому щасливий у Сполучених Штатах. Крім того, що він погано знав англійську мову і відчував себе безпорадним та ізольованим, була ще одна причина, котра, як я думаю, змусила його повернутись до Німеччини: суперництво з Якобсоном... Якобсон був національною і міжнародною суперзіркою, його звідусіль запрошували читати лекції і приймати участь у симпозиумах. Чижевський же міг виступати тільки там, де міг користуватися російською, українською, німецькою або чеською мовами. Я підозрюю, що якраз це відчуття бути «під» Якобсоном мучило Чижевського...» [З. Хью МакЛейн. Воспоминания о Чижевском. С.373]. Думаю справа тут була не в науковій конкуренції, оскільки Чижевський досліджував історію слов'янських літератур та слов'янську історію філософії, тоді як Якобсон працював переважно в галузі лінгвістики. Справа тут скоріше була в певній невідповідності рівня знання та визнання: Чижевський був в Гарвардському університеті лише гостьовим лектором, який навіть не належав до факультету і відповідно відчував непевність і **хиткість** свого становища, до того ж він майже не мав впливу на американський славістичний світ, тоді як Якобсон був у цьому світі

надто помітною і впливовою фігурою. Однак сам по собі Чижевський був достатньо колоритною постаттю і звик знаходитись в центрі уваги, тому не помітити його у славістичному департаменті було не можливо і його часто, навіть несвідомо, порівнювали з Якобсоном: *«Чижевський та Якобсон мимоволі викликали співставлення між собою у всіх, хто їх знав, -- і своєю поведінкою, і своїми особливостями»* [Ася Сергеевна Гумецкая. «В моей памяти он навсегда останется улыбающимся...». С.356]. Важко сказати хто вигравав в цих «порівняннях» і чи до вподоби були вони Чижевському. В усякому разі ця духовна **«не комфортність»** існування в добре розвиненому американському суспільстві, що була пов'язана також і з мовним бар'єром, суттєво впливали на душевний стан Дмитра Чижевського: так під час перебування у Гарварді він періодично впадав у депресію. Не випадково нудьга є одним з провідних лейтмотивів його листування тих років. Наведу кілька прикладів: *«Боюся, що знову, як в минулому році, впаду в повний песимізм. Кембридж (місто в якому розташований Гарвардський університет – І.В.) все ж таки з усіх точок зору діра, з кожним роком все менш приїздить європейців, все **безнадійній** і провінційність місцевого життя»²⁷. «А тут, дійсно, нудьга, порожнеча наступила така, що не те що днями, тижнями нема з ким словом перекинутися. Взагалі Кембридж гарне місто, де єдиний розумний шлях веде до будинку божевільних»; «Тут специфічна нудьга, ніякого спілкування з людьми, крім ділових розмов. Взагалі я впа в песимізм»²⁸. Таких цитат із різних листів Чижевського під час його перебування у Гарварді можна навести багато. Цікаво, що в Німеччині повоєнних років, де Чижевський потерпав від голоду і хвороб і, навіть кілька разів від недоїдання втрачав свідомість, у нього не було депресій*

і нудьги: він періодично скаржився у листах на погане здоров'я та голод, але у нього було багато творчих планів і бадьорий настрій. Щоправда, Німеччина була йому близька духовно і там він, на противагу Америці, почував себе внутрішньо комфортно, і це додавало йому сил, навіть під час скрутних життєвих обставин. Крім того там було достатньо широке коло науковців і студентів, які цікавились тематикою, якою він займався і, хоча б частково розумілись на тих проблемах, що він досліджував. В той час в Америці, як зауважує у спогадах Шевельов: *«...зацікавлення філологією і впливом Оригена або Якоба Беме на Сквороду чи когось там на Яна Коменського дорівнювало нулеві, і він звик до того, що розмови на такі теми зустрічали глухонімого співрозмовця. Тут корінь і його неприйняття Америки, його небажання опанувати усну англійську мову і через це – брак зв'язків і впливу... Так він і ходив по масачузетській землі, цілком їй чужий, з зачісаним назад волоссям, з скептичною посмішкою, наче Хома Брут, що оточив себе захисним колом серед Віїв ультрасучасної і такої старопуританської цивілізації Нової Англії»* [2. С.96]. Отже, при першій ліпшій нагоді, яка трапилась у 1956 році, Чижевський покинув Америку і повернувся до Німеччини, де зоставався вже до самої смерті. Отож і Шевельов і Чижевський залишили кафедру славістики, на якій панував Якобсон, і, вирвавшись з «орбіти» його впливу, знайшли відповідні своєму рівню місця: Шевельов став повноправним професором Колумбійського університету, а Чижевський директором Інституту славістики Гайдельбергського університету.

Під час викладання у Гарвардському університеті і в подальшому між Чижевським та Шевельовим зберігались дружні відносини, які

завдяки сумісній праці, а можливо і «некомфортному» існуванню поряд з Якобсоном, якого обидва зазнали, стали ще теплішими. Це відбилось як на тематиці їхнього листування, яка стала науково ширшою і глибшою, так і у звертанні один до одного. Якщо раніше Чижевський у листах звертався до Шевельова: «Шановний Пана колего» або «Шановний колего», то з середини 50-х років це змінилося на: «Дорогий Юріє Володимировичу». В свою чергу Шевельов перейшов від звертання: «Вельмишановний Дмитре Івановичу» або «Високоповажний Дмитре Івановичу» до -- «Дорогий Дмитре Івановичу», що звучить більш тепло і дружньо. Отже, якщо спочатку, коли вони тільки зустрілись, це були відносини між молодим, маловідомим широкому загалу науковцем і маститим, добрезнаним вченим, то з часом ці стосунки «вирівнюються», і перед нами постає листування двох серйозних вчених, які шанують і цінують один одного. Не випадково Чижевський обрав саме Шевельова літературним редактором та рецензентом своєї добре відомої праці «Історія української літератури», яку видала Українська Вільна Академія наук у 1956 році. Однак підготовка та редагування цієї праці припало на 1954-55 роки, і це було однією з головних тем у листуванні Чижевського та Шевельова цих років. Спочатку передрук і редагування здійснювала якась пані Карпова, роботою якої Чижевський був вкрай незадоволений, поскільки вона допустила масу помилок і дещо переробила текст. Заново переписувала і водночас редагувала текст п.Кардиналовська-Петрова, дружина відомого українського письменника Петрова й мати докторантки Чижевського -- Асі Кардиналовської (за чоловіком Гумецької). З цією родиною Чижевський був в теплих, дружніх відносинах і часто влітку у них

гостював. А вже остаточну літературну редакцію і коректуру здійснював Юрій Шевельов, який був не лише редактором, а й фаховим рецензентом монографії, що впливає з його ґрунтовних зауважень: «...рукопис прочитаний і відредагований, але чекає на Вас, щоб пустити в рух і «затримані» сторінки. Сподіваюся, що Ви не будете невдоволені моїми виправленнями. Я всіляко зважав на стиль і індивідуальні особливості...мінював загалом тільки те, що зовсім не рекомендується з нормативного погляду... Маю враження, що окремі частини написані стилістично нерівно. Розділи загальні, про Шевченка й Куліша написані добре, часом просто з блиском, натомість там, де Ви пишете про наших рідних графоманів, видно, часом Вам не вистачало терпцю, і трапляються трохи заплутані або й просто обірвані речення. Це я заокруглював, не міняючи ані трохи загального характеру»²⁹. Чижевський був вдячний Шевельову за його працю і погоджувався майже з усіма його зауваженнями, а також, цінуючи його думку, намагався пояснити «нерівності стилю» своєї монографії: «Дорогий Юріє Володимировичу! Дякую за листа. Розуміється, я наперед погоджуюсь з Вашою редакцією, бо я знайомий з її характером з Вашої праці над статтями для Енциклопедії... Писав я всю книгу в голодні роки війни, а пізніше лише «виправляв», але не переписав її. Це, розуміється, відбивається на нерівності стиля. До того я з 1929-41 рік взагалі не мав нагоди писати та друкувати в українській мові. Але – головне – не стільки брак інтересу, а певна «інерція пера», що розвинулась не без впливу умов виживлення»³⁰. Ця робота продовжувалась і у 1955 році: «Дорогий Дмитре Івановичу, мене нарешті нагородили другою, чи власне першою, частиною Вашого рукопису. Я поки що зробив перших 120 сторінок і, перш ніж їх

віддавати, хочу порадитися з Вами щодо деяких місць чи питань, а також подати децю з принципів, що я тримався»³¹. І далі йде довгий перелік різних зауважень, які торкаються, стилю та змісту праці. Так плідно йшла праця редагування відомої книги Чижевського. З цього листування видно наскільки Чижевський, який був в принципі дуже прискіпливим, коли йшлося про його праці, довіряв Шевельову. Після виходу монографії Чижевського, Шевельов один з перших написав на неї рецензію: «Вашу історію літератури я справді бачив і маю і ще раз перечитав. Про неї я трохи написав до У<країнської> Літ<ературної> Газети в Мюнхені, червневого числа. Це, розуміється, не фахова рецензія, а тільки відгук і піднесення деяких загальних проблем»³². Чижевський невдовзі отримав цей номер «Української Літературної Газети» і дуже позитивно віднісся як до самої рецензії, так і до зауважень, висунутих Шевельовим: «Дорогий Юріє Володимировичу! Вчора дістав Укр<аїнську> Літ<ературну> газету з Вашою статтею. Дістав охоту написати наново історію укр<аїнської> літератури, напр<иклад> для Фасмерового «Гандбуху», якщо він почне виходити. Ваші завваги вважаю або за абсолютно правдиві, або – в деяких випадках -- за правдиві на 90 відсотків.

Лише до нормування **барокової** мови мусів би (цілком визнаючи, що неунормованість є для укр<аїнської> мови знаною **бароковою** рисою) вказати на те, що саме **барок** на Заході стремів до унормування мови, та що укр<аїнська> мова є в цьому відношенні виїмкою. І саме теорія «трьох стилів» **барокового** походження і лише перейшла до рос<ійського> класицизму (та ще через **барокові** впливи на поезику Ломоносова). Про це в книзі, здається, вказана і

література (В.Мочульський, Лобода, Кадлубовський). І «статичність» книги трохи перебільшена. По меншій мірі є там вказівки на причину підпаду стилів та навіть на процеси підпаду.

Але, як кажу, дуже Вам вдячний за статтю та «анренгунген», що з неї дістав»³³. Безумовно, Шевельову було приємно отримати такий відгук від метра славістика і у своєму зворотному листі він пише: «Дорогий Дмитре Івановичу!... Я дуже радий, що Вам сподобалась моя стаття про Вашу книгу і навіть дала Вам **які-такі** стимули. Щодо мови **барокка**. Здається, що це питання заслуговує на спеціальне вивчення. Передусім, тут, мабуть, варто розрізняти дві ситуації: барокко після Відродження, себто барокко, що дістає вже більш-менш упорядковану мову, і барокко без впливового Відродження. У першій ситуації барокко мусіло б руйнувати вироблену мову, -- на це воно, здається, рідко зважувалося. У другому випадку воно залюбки використовувало строкату мову. Це становище на Україні. Але все це тільки загальна і приблизна схема, а її реалізація була відмінна в різних країнах»³⁴. Отже, це був діалог двох мислителів, двох професіоналів своєї справи, що вміли поважати і, головне, чути думки один одного, і які кількома рядками могли зазначити проблему та намітити шляхи її вирішення.

Цікаво, що вони, до певної міри, спричинилися до здійснення мрій один одного. **Так Шевельов** з середини 40-х років мріяв опинитися в Америці і отримати там не фізичну, а науково-інтелектуальну працю. І Чижевський доклав чималих **зусиль аби** ця мрія Шевельова перетворилась на реальність (конфлікту з Якобсоном він, на жаль, передбачити не міг). В той же час сам Чижевський дуже сумнівався,

чи варто йому їхати до Америки, а потрапивши туди, зразу же став шукати шляхи повернення до Європи і відповідну його рівню посаду, але здалеку здійснити це виявилось не так легко. І Юрій Шевельов певним чином допоміг йому повернутися до Німеччини (напевно, навіть і не передбачаючи саме такий перебіг подій). А сталося це так: невдовзі після переходу до Колумбійського університету, Шевельов отримав стипендію Гуггенгайма і Чижевський щиро вітав його з цією подією. Приклад Шевельова став певним поштовхом для Чижевського і незабаром він також подав документи до фонду, а Шевельов, як стипендіат фонду, написав йому дуже гарну рекомендацію і за якийсь час Чижевський отримав від фонду позитивну відповідь. В своєму листі від 3 травня 1955 року він пише: *«Дорогий Юріє Володимировичу! ... Дуже дякую Вам також за Вашу рекомендацію Гуггенгаймові, бо я стипендію дістав на рік і збираюсь в Європі (найбільше Лондоні) таки виготовити хоч би значну частину рукопису Коменського до друку»*³⁵. Але до Лондона Чижевський не поїхав, а повернувся до Німеччини, саме до міста Гайдельбергу, де зразу відчув себе наче «вдома»: *«Дорогий Юріє Володимировичу! Я вже місяць в Німеччині, здебільш в Гайдельберзі, але побував в Мюнстері, Марбурзі, Штутгарті, та Фрайбурзі, що або лежали по дорозі сюди, або віділя «недалеко» (за американськими масштабами)...Мюнхен відвідаю літом. В літку матиму виклади (окремі) тут, в Марбурзі, Мюнсері, Гамбурзі та Кілі, мабуть ще десь (до Відня маю запрошення). За браком директора слов<янського> інст<итута> тут маю завдання доповнити бібліотеку (гроші є)...Гайдельберг, дійсно досить затишне місто, якщо виходити з америк<анських> масштабів. В порівнянні з рр. 1921-2, як я тут студіював, збільшилась лише кількість авт. Але*

духовне життя досить інтенсивне, та відвідини з інших міст та з-за кордону дуже численні: все так близько. Правда, тут майже половина проф<есорів> філос<овського> факультету – мої знайомі... Я мав виклад в Марбурзі: 500 слухачів!»³⁶. З листів Чижевського відчувається захоплення, навіть певна «ейфорія» від свого становища, від наукового світу Німеччини, від тієї пошани, якої він був позбавлений в Америці і яку знов віднайшов – адже у нього було 500 слухачів на лекції, йому запропонували виступити з доповідями в багатьох університетах і попросили сформувати бібліотеку Інституту славістики – це було саме те, чого він хотів і чого прагнув. І він остаточно вирішив до Гарварду, і взагалі до Америки, більше не повертатись. На що Шевельов з сумом констатував: «Дорогий Дмитре Івановичу!... Те, що Ви пишете про можливість лишитися в Німеччині, сумне для нас «американців». Зокрема буде це початком кінця УВАН. Але цього можна було сподіватися, і резони, що Ви наводите, зовсім слушні. Сподіваюсь принаймні бачити Вас, як приїдете за речами»³⁷. В тому ж 1956 році Чижевський, за сприяння відомого філософа Ганса Георга Гадамера (з яким він разом студював філософські курси в 20-х роках) отримує посаду тимчасового директора Інституту славістики Гайдельберзького університету. Дмитро Чижевський, якому на той час вже виповнилось 62 роки, розвиває бурхливу діяльність і суттєво розбудовує Інститут: він добивається розширення приміщень Інституту³⁸, збільшення постійних (з двох до восьми) та тимчасових викладацьких посад, значного збільшення коштів на закупівлю книжок (бібліотечні фонди Інституту протягом кількох років збільшуються з 6000 до 28000 одиниць), розширення та урізноманітнення курсів, що читалися в Інституті та підвищення якості викладання. Останнє йому вдалося

зробити також за рахунок виїзних курсів або доповідей на які він запрошував своїх німецьких та закордонних колег. Чижевському за досить короткий час вдалося зробити зі свого Інституту справжній міжнародний центр славістики. Крім того Чижевський активно включився до видавничої діяльності і став редактором багатьох славістичних серій³⁹. І як тільки з'явилась можливість друкувати тексти, він звертається до Шевельова і пропонує йому видавати його роботи, які було дещо складно видати в Америці. *«Дорогий Юріє Володимировичу!..Були в мене видавці (!) шукають за рукописами...Мутон (“Mouton and Co” – назва видавництва—І.В.) видаватиме серію невеликих монографій з історії слов<янських> літератур та духовної історії слов'ян, під моєю редакцією.. Серія почне виходити наприкінці року (в листопаді ймовірно). Бажано видати зразу 5-6 випусків, щоб зразу постало вражіння серії, що на думку видавця сприяє замовленням бібліотек. Отже до того часу я хотів би мати кілька готових рукописів. Чи не знайдеться в Вас чогось, зокрема українознавчого. Ваші обидві статті про Прокоповича та Яворського дуже б для цього надавалися. Можливі і праці з окресу літературної мови (пізніше можна було б дати в скороченні переклад Вашої праці про галицькі впливи на укр<аїнську> літературну мову). Але з охотою видрукую усяку Вашу працю – і не українознавчу»*⁴⁰. В іншому листі Чижевський знов повертається до цієї теми: *«...кілька днів тому був у Вінтера (видавця) (Carl Winter – голова видавництва при Гайдельберзькому університеті—І.В.), а власне розмовляв з завідуючим секцією мовознавства, що робить дуже добре вражіння, ініціативна та свіжа людина. Хоче відновити слов<янську> серію і має вже деякі проекти...Вашою порівняльною фонетикою (та*

взагалі порівняльною граматиною) дуже зацікавлений. До його власних планів належить видання укр<аїнської> популярно-наукової граматики. Я зхараактеризував Вашу «Укр<аїнську> мову»...Вінтер книгу охоче б видав»⁴¹. Шевельов був вдячний Чижевському за пропозицію, але він мав велике навантаження в Колумбійському університеті і не міг швидко підготувати потрібні тексти: «Дорогий Дмитре Івановичу, ...не знаю, чи я б зібрався скоро з текстами до історії укр<аїнської> мови. Єдине, що я маю готове до друку – це Петренко, що було б маленька книжечка. Але ледве чи вона становитиме інтерес для будь-якого видавництва, крім українського»⁴². Однак Чижевський підхопив ідею Шевельова і вирішив видати словник Петренка: «Друк Вашого Петренка забезпечений (хоч Якобсон робив у Мутона якісь спроби прешкодити моїм виданням взагалі!)»⁴³. В іншому листі він додає: «...Що до Петренка, то передмову можемо перекласти з якої хочете мови. Друкуватимемо по німецьки. В примітках я б подав вказівки на русизми – корисні і для чужомовних читачів...Переклад не потрібний, але в найбільш «важких» випадках можна подавати укр<аїнські> «еквіваленти», бо може все ж хтось з українців прочитає. Вінтер, себто керівник мовознавчим відділом, надзвичайно зацікавлений Вашою працею»⁴⁴. Шевельов завзято береться до роботи і швидко закінчує її, тим паче, що до цього його спонукала і стаття його вчителя О.І.Білецького, яка надала йому творчої наснаги: «Дорогий Дмитре Івановичу, Ваш лист підстебнув мене, я просидів за машинкою 14 годин, встаючи тільки щоб поїсти, і Петренко весь передрукований. Завтра перевірю, виправлю і позавтра вишлю. Був правда, ще і другий факт, що мене підстебнув. Ви, певно, вже читали доповідь

*Ол.Ів.Білецького в Києві про стан вивчення історії літератури на Україні. А якщо не трапила Вам до рук, то раджу конче дістати й прочитати, бо, мимо особистого інтересу – говорить там і про Вас і про мене – це документ, якого не було на Україні вже найменше 25 років. Це програма дій для істориків літератури там і тут, свідомо і підкреслено зроблена саме так. Після убивчої критики їхньої праці, зокрема їхньої Історії української літератури, йде похвала нам. Спершу він називає своїх учнів – Лавриненка, мене і Оглоблина /себто Глобенко/. Жадної лайки. Це означає – робити добру справу, робить далі, привіт вам від учителя. Потім йде згадка **про інших не його учнів**, що переважно політикують – тут нотка засуду. Потім йде уступ про Вас – знов без жадної лайки, що означає комплімент. Далі говорить про Луцького – і починається з того, що його книжка антирадянська. Це означає, що все попереднє – не антирадянське, а наукове й вартісне. Але і про Луцького нема жадної лайки, тільки досить прозоре застереження: будь обережний з публікацією архівних даних, не чіпай тих, хто живий, кому це може пошкодити...А потім знов убивча критика на адресу літературознавців на Україні.*

*І тут власне те, чому мені раптом закортіло видати Петренка і видати якнайскоріше. Це те місце, де він каже **проте**, як нічого порядного видати в Києві не спромоглися, що видали «Слово о полку» краще в Польщі й Болгарії, що Вишенського видали в Москві...Маленький камі**н**чик може посунути велику видавничу лявіну на Україні. Може мій малий Петренко буде таким камінчиком? Тому, якщо досі я був дуже спокійний щодо його видання, тепер він мене аж муляє. Чи можна справді мати надію на швидкий рух з ним?»⁴⁵. Це*

дуже цікавий документ, який дає нам змогу побачити, як в часи залізної завіси вміли писати і читати між рядків і **навіть** передавати вітання та заохочувати до роботи. Але це були тексти для «посвячених», адже інтерпретувати так статтю Білецького, напевно, могла лише людина інтелектуальної праці, котра певну частину свого життя провела в Радянському Союзі, і знала, що і як можна писати, аби обходити цензуру і зберігати зміст, шифруючи певні речі. Думаю, Чижевський, який емігрував у 1921 році, не зміг би розгледіти в статті Білецького те, що там побачив Шевельов, і так проінтерпретувати її зміст. Отже, цей невеликий уривок є свідченням епохи та віддзеркалює певний зріз нашої історії.

Слід зазначити, що в листах Шевельова та Чижевського раз у раз виринає «тема Якобсона», адже повністю вийти з-під «орбіти» його впливу їм не вдалося – надто впливовою особою він був **в** світі славістики. Думаю, в глибині душі Якобсон був ображений і на Шевельова, і на Чижевського за їхню «втечу» з Гарвардського університету. Адже він дійсно зробив чимало, аби вони отримали запрошення від університету та американські візи, в той же час при першій ліпшій нагоді вони обидва покинули кафедру славістики, перейшли до інших університетів і почали там розвивати бурхливу діяльність. Щоправда Шевельов перейшов до Колумбійського університету цілком офіційно, і Якобсон, навіть, надав йому позитивну рекомендацію, і перші роки вони надсилали один одному свої статті і офіційні поздоровлення зі святами, хоча «холодна війна» між ними тривала. Щодо Чижевського, то він просто «втік» з Гарварду -- отримав річну стипендію Гуггенхайма на завершення праці про

Коменського, поїхав до Європи і більше вже не повернувся, повідомивши деканат про своє звільнення. Додамо, що після того Чижевський неодноразово збирався навідатись до Америки: спочатку мав приїхати за речами, потім в різних справах до УВАН, пізніше він навіть мав домовленість з одним із університетів в Нью Йорку про виклади свого курсу і його лекції були вже оголошені і достатньо велика кількість студентів записались на них, але, в силу різних обставин, він так і не спромігся знов вибратись до США і, отже, більше ніколи не відвідував Америки. Думаю, Якобсон був дуже незадоволений вчинком Чижевського. Принаймні між ними майже до 70-х років не було повноцінного листування, тоді як у 40 і 50 – вони щільно і дружньо листувалися. Якобсон був знайомий з багатьма видавцями славістичних серій в різних країнах і, як випливає із листування Чижевського і Шевельова, намагався перешкодити друку статей останнього. Словник Петренка, про який згадується в листуванні Чижевського і Шевельова протягом кількох років, напевно може слугувати одним із таких прикладів. Однак Шевельов продовжував триматись обраної ним позиції: неупередженого науковця, який незважаючи на будь-які авторитети висловлює власні думки. Так у 1957 році він пише достатньо негативну рецензію на працю однієї докторантки Якобсона -- пані Бешарової, передбачаючи, що це не сподобається Якобсону і може мати особисто для нього негативні наслідки. Чижевському він так оповів про це: *«Я, здається, писав Вам, що написав рецензію на книжку Бешарової і що рецензія попри всі мої добрі наміри вийшла дуже негати́вна. Тепер довіду́юся, що негати́вні рецензії понаписували й Гаркінзі і Шевченко, отже принаймні я буду не сам»*⁴⁶. Ця історія мала продовження: за кілька

місяців Якобсон відвідав Шевельова з цього приводу й мав з ним серйозну розмову. В листі до Чижевського Шевельов так описав ці відвідини: *«Якобсон відвідав мене в зв'язку з рецензією на Бешарову. При цьому говорилося, що я добиваю нещасну жертву, а що особливо погано – це те, що це все змова українців проти нього й її, а організатор цієї змови мало не Ви. Я старався довести, як міг, що ніхто мене не інспірував писати цю рецензію, тим менше Ви, але Ви знаєте, що коли в людини «мальчики кровавые в глазах», то нічого зробити вже не можна. Гірше те, що він перелякав смертельно Шевченка, і той не хоче більше писати критичної рецензії»*⁴⁷. В цей час Якобсон мав намір видавати лінгвістичний журнал, який виходив би не в Америці, а у Європі. В одному зі своїх листів Шевельов запитав у Чижевського, чи відомо йому щось про заснування нового журналу з лінгвістики та стилістики, про який усюди розповідає Якобсон, на що Чижевський відповів: *«Про часопис Якобсона поки нічого немає. Що він матиме цілком рекламний характер, в цьому я з листа Мутона (де Ріддера) переконався. Як<обсон> намагається зробити «європейським» центром Ляйден (звичайно, як свій «протекторат»), але Скенефельд, поки нічого не зробив, щоб його хтось знав поза Гарвардом»*⁴⁸. Шевельов, який достатньо відверто характеризував якості Якобсона в своїх листах до Чижевського, наприклад: *«Якобсон має в своєму характері ототожнювати оцінку осіб і гуртів з мірою пошани, відданої йому особисто і відповідно поділяє світ на чорну і червону половину /чи білу, червону не в політичному сенсі/*⁴⁹ також висловив свої припущення щодо виходу нового журналу: *«Щодо журналу Якобсона, то я побоююся, що він матиме характер культу особи в аж надто великій мірі. Останнє число Славік Ворд сильно цим*

пахло. Я розпрощався з одним «культом особи» /в ССРСР/ не для того, щоб переключитися тут на інший»⁵⁰. Чижевський, який, безумовно, цікавився появою нового славістичного журналу та, водночас, продовжував опікуватись виданням праці Петренка, за кілька тижнів написав Шевельову: «Дорогий Юріє Володимировичу! Дякую за підготовку Петренка! Добре було б дістати його якнайшвидше, бо тоді можна було б друкувати його разом з іншими текстами (в окремих книжках, розуміється). Це треба зробити негайно ще й тому, що Якобсонівський часопис, як виявляється, в якомусь сенсі хоче конкурувати з моїми виданнями»⁵¹. Незабаром Шевельов вислав статтю і Чижевський радісно йому повідомив: «Дорогий Юріє Володимировичу! Був в мене Мутон (де Ріддер) і все закінчилось на загальне задоволення. Петренко піде серед перших 4-х книжок і може навіть просто українською мовою (бо шкода псувати перекладом Ваш добрий вступ)... У Мутона я вже досягнув стільки (почасти проти «порад» «дружніх» Якобсона), що не знаю, чи вдасться досягнути ще чогось»⁵². Однак видання книги все затримувалось, хоча Чижевський і не втрачав надії і через рік в листі до Шевельова він повідомляє: «Щодо Петренка, то де Ріддер запевнив мене, що його складають. Він (до речі) зовсім не захоплений ані Якобсоном, ані Схенефельдом і знає добре, що вони його почасті «підвели під монастир», видавши в нього маловартісні речі... Петренко згадується завше і в найновіших каталогах де-Ріддера»⁵³. Однак Шевельов, який все більше відчував тиск Якобсона, не був впевнений у тому, що цю працю друкуватимуть: «Щодо мого Петренка, то думаю, що Ви занадто оптимістичні. Якщо платиться по дві тисячі доларів на придбання моїх рукописів тільки для того, щоб вони не побачили світла денного /правда, чужих грошей/,

то було б тільки нормально, якби і в цьому випадку були натиснені всі секретні пружини, щоб друк максимально затримати. Щождо того, що про це регулярно оголошується в каталогах, то це тільки говорить на користь моїх припущень. Ці оголошення можуть спонукати Київ видати Петренка на зло, а тоді моя праця стає безпредметною і видавництво матиме закону причину, щоб відмовитись від публікації. Тому я просив Вас спеціально перевірити, чи праця складається, і то перевірити не через офіційні канали, а якось посутньо, коли це можливо з Гайдельбергу»⁵⁴. Мені не вдалося простежити далі долю цього видання. Але скоріш за все праця Петренка так і не була видана. Принаймні, в 1959 році Шевельов вже працює над іншою роботою – вступом до праці Шахматова, і, висилаючи цей вступ, обсяг якого становив більше 50 сторінок, Чижевському, він зауважує: «На дорогу моєму сочиненію хотів би висловити надію, що його не спіткає доля мого Петренка й 18 століття, і воно таки побачить світ»⁵⁵. Не знайшла я праці Петренка і у бібліографії Шевельова, яка була опублікована в збірнику на честь його 60-ліття у 1971 році. Однак, така доля була властива не всім працям Шевельова, хоча, з тих чи інших причин, майже всі вони виходили із значним запізненням. Проте, завдяки співпраці і допомозі Чижевського у 1958 році в Гайдельберзі вийшла робота Шевельова «Граматики», що належить до історії літератури («Граматики малоросійського наріччя» Павловського та її автор)), у 1960 році у Вісбадені вийшла робота Шахматова зі вступом Шевельова, в 1963 у видавництві Мутона вийшла монографія Шевельова «Синтаксис сучасної української літературної мови», були видані й інші його праці. Отже, Чижевський намагався допомогти Шевельову чим міг, і Шевельов це високо цінував. Їхня співпраця

стосувалась не тільки видання наукових праць. У 1959 році Шевельова вперше було обрано на посаду Президента УВАН і він дуже розраховував на допомогу в цій справі Чижевського, який був достатньо активним членом УВАН під час перебування в Америці: *«Дорогий Дмитре Івановичу, сталося так, що після довгого відмовляння – і цілком щирого – я мусив прийняти президенство в УВАН. Це руйнує мої пляни на цей рік, -- а це мій «сабатикл» -- і цілком перекреслює наступний рік. Але я це зробив тільки на час до наступних перевиборів, у травні 1961 р., щоб Академія протрималася цей час і знайшла іншого кандидата на голову. Якщо за півтора року такого кандидата не знайдеться, значить справа безнадійна і врятувати інститу^тцію не можна. Тим часом дякую за обіцяну Вами підтримку і справді сподіваюся з нею скористуватися»⁵⁶*. Однак, Чижевський, який в цей час розбудовував свій Інститут славістики, керував багатьма докторськими дисертаціями та редагував славістичні серії, не завжди вчасно відповідав на листи Шевельова і, відверто кажучи, мало допомагав йому в справах УВАН, постійно затримував подання своїх статей і до журналу академії «Анналів», що виходив англійською мовою, і до україномовних видань. На що Шевельов, який також був достатньо завантажений викладанням та ще різними малоцікавими для нього організаційними справами, щиро ображався: *«Я думаю, Ви знаєте, як я ціную Вашу співпрацю і добрі стосунки з Вами. Коли я погоджувався взяти на себе мало приємний тягар керування УВАНом, то тільки і виключно через те, що Ви обіцяли Вашу співпрацю і допомогу... Я не бачу можливості й сенсу існування УВАН без Вашої активної участі в ній»⁵⁷*. Оскільки Чижевський знов забарився із відповіддю і зі своєю статтею, Шевельов написав йому

майже ультимативного листа: «... Чи Ви хочете припинити співпрацю з УВАН? Тоді теж дайте знати, я теж вийду з неї і вона припиниться. Ви добре знаєте, що без Вас вона існувати не може, бо не може бути української наукової інституції загального характеру без історії української літератури, а історія української літератури – це Ви»⁵⁸. Після такого листа Чижевський вже не міг мовчати і відповів, що він хотів зосередитись над написанням однієї зі своїх монографій і тому так довго не відповідав.

Тим часом розпочата Якобсоном з кінця 50-х років «травля» Шевельова потрохи набирала обертів. В листі до Чижевського, ще в 1958 році Шевельов скаржився: «...Як<обсон> усім оповідає, що чув від Булаховського, що я брав участь у нищенні жидів /фантазія в Якобсона дуже обмежена, і тепер мені інкримінуються ті самі гріхи, що з такими ж підставами – інкримінувалися Р.Смаль-Стоцькому/, і що через це Бул<аховський> про мене й чути не хоче. А тим часом я дістав через шведського Бірнбаума /якого ніколи не зустрів/ привіт від Бул<аховського>»⁵⁹. В цей час активно піднімались проблеми голокосту і по всьому світу шукали людей, причетних до цієї трагедії. Отже, завдяки цим розмовам, які не мали під собою реального ґрунту, а існували на рівні «чуток», кидалась тінь на ім'я Шевельова. Далі все пішло ще гірше. Іван Білодід, який на той час був директором Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (а перед тим з 1957 до 1962 рр. міністром освіти УРСР), з подачі КДБ, у вересні 1963 року передав американській делегації славистів на чолі з Якобсоном копії статей Шевельова часу німецької окупації Харкова, друковані в харківському часописі «Нова Україна». На основі певних фраз та

абзаців, позбраних з різних статей того періоду, Шевельова було звинувачено у співпраці з німцями. Якобсон роздув цю справу до великих масштабів і зміг вплинути на погляди багатьох славістів західного світу. І коли за кілька років (спочатку у 1964 р. в Європі у видавництві Вінтера, а згодом у 1965 р. в Америці) вийшла фундаментальна монографія Шевельова «Передісторія слов'янських мов. Історична фонологія праслов'янської мови», над якою вчений працював багато років, на неї досить швидко вийшло кілька розгромних рецензій, що були вміщені в провідних славістичних американських журналах. Репутація німецького «**колабораціаніста**» та критично-негативні рецензії зробили свою «чорну» справу – Шевельова на довгий час було виключено з кола відомих американських славістів і його праця не мала того впливу на наукове середовище, який могла би мати за інших обставин. Хоча в цілому вона не залишилась поза увагою і була достатньо «затребувана»: нею користувалися як студенти університетів, так і фахівці. Слід зазначити, що «звинувачення», висунуті проти Шевельова, не зашкодили посаді, яку він займав, – Шевельов, до виходу на пенсію, залишався повноправним професором Колумбійського університету. Проте, це вплинуло на його «популярність» та «рейтинг» у славістичних колах, адже певна частина славістів перестала контактувати з ним і, відповідно, запрошувати його на різні міжнародні конференції та славістичні симпози^юми. І хоча, безумовно, все це достатньо негативно вплинуло на його внутрішньо-душевний стан, але не зломило: Шевельов продовжував працювати науково, готувати нових славістів та опікуватись справами УВАН (він був президентом цієї установи з 1959 до 1961, а потім з 1979 до 1985 рр). Шевельов продовжував

листуватися з Чижевським, який в цій складній ситуації зайняв дещо нейтральну позицію: він ніде не виступав з критикою Шевельова, але і не виступив відкрито на його підтримку та захист. Слід зазначити, що кількість листів у 60-ті роки значно зменшилась порівняно з 40 та 50 роками, а з 1965 до 1967 року листи взагалі відсутні (принаймні я їх не знайшла в архівах вчених). Той факт, що вони не листувалися в цей час, підтверджує і уривок з листа Шевельова від 30 січня 1967 р.: *«Дорогий Дмитре Івановичу! Ваш лист був приємною несподіванкою. Уже багато років я від Вас нічого не чув. Не менше тішуся тим, що, як бачу з листа, Ви повні плянів і маєте видати незабаром кілька своїх книжок»*⁶⁰. На що Чижевський відповів: *«Дорогий Юріє Володимировичу! Ви трохи перебільшуєте, якщо пишете, що «кілька років» про мене не чули. Здається два роки, якщо Ви дійсно не дістали листа в справі Вашої книжки у Гаррасовіца»*⁶¹. Отже, в їхньому листуванні була певна «перерва», яка припала на досить важкі для Шевельова роки. В той же час Чижевський завжди **приймав** участь у невеличких листівках, які друзі-славісти надсилали Шевельову для підтримки з різних міжнародних славістичних конгресів, куди Шевельова, в силу вищезгаданих обставин, не запрошували. Організатором таких листівок зазвичай була давня знайома Шевельова, перекладач з німецької Ганна Наконечна, яка вибирала гарну яскраву листівку з видом міста, в якому проходила наукова конференція чи конгрес, і писала добрі побажання Шевельову, а потім всі, хто бажав, підписувались. Це була зворушлива форма дружньої підтримки і нагадування, що він не один і про нього пам'ятають. В архіві Шевельова зберігається кілька таких листівок, наприклад з Зальцбурзького конгресу славістів 1967 року, Празького конгресу 1968

тощо. Серед постійних «підписантів»: відомий славіст Борис Унбегаун та його дружина Хелена, Дмитро Чижевський, німецький славіст Райнгольд Олеш та інші.

Розглядаючи тему стосунків між Чижевським та Шевельовим варто згадати й ситуацію, що склалась зі збірником на пошану Юрія Володимировича. Цікаво, що і Шевельов і Якобсон **прийняли** участь у великому і, я б сказала, «фундаментальному» збірнику на честь 70-річчя Чижевського «Orbis Scriptus», який було видано у Мюнхені 1966 року. Шевельов подав статтю: «З історії українського романтизму», а Якобсон: «Девушка пела» (Наблюдения над языковым строем стансов Александра Блока)». В той же час сам Чижевський не **прийняв** участі в їхніх ювілейних збірниках, хоча і подавав свої статті, а потім, **в силу різних обставин**, забрав їх назад. Що стосується збірника, присвяченого 60-річчю Шевельова, яке відбулось у 1968 році, то готувався він доволі довго і за «несприятливих» умов. Головними редакторами та ініціаторами цього збірника стали учні Шевельова, українці за походженням, що викладали славістику в США та Німеччині -- Яків Гурський та Олекса Горбач. До редакційного комітету було також включено і американського славіста Вільяма Гаркінза, але збиранням статей та редагуванням він не займався. Юрій Шевельов та обидва редактори від самого початку хотіли, щоб до редакційного комітету увійшов і Дмитро Чижевський. Це надало б збірникові наукової ваги, адже Чижевський серед славістів був достатньо відомою та впливовою постаттю. Тим більш, що Шевельов свого часу багато зробив для ініціювання статей у збірник Чижевського та активізації колег-славістів. Крім того у 1964 році Шевельов організував **в УВАН**

конференцію, присвячену ювілею Чижевського, і заздалегідь запросив його. Проте Чижевський так і не зібрався приїхати. Залишається також не відомим, чи знав Чижевський про роль Шевельова в процесі підготовки «Orbis Scriptus», оскільки він надіслав Шевельову лише подяку за «...участь Вашою цінною статтею в «моєму» ювілейному збірнику»⁶². Однак від участі в редакційному комітеті Чижевський відмовився і достатньо довго не подавав своєї статті до збірника Шевельова. Потім подав і, через якийсь час, забрав, пояснивши своє рішення одному з редакторів, Олексі Горбачу, таким чином: «Вельмишановний Пане Колего! Я дістав на кілька годин рукописи збірника на пошану Ю.Шевельова, і довідався, що він має вийти в **виданні УВУ**. Мене дивує, що я таким чином з'явився **б в виданні організації**, до якої я – з відомих Вам причин – не належу. Коли б моя стаття з'явилася в цьому збірнику, це викликало б непорозуміння. Тому я дозволив собі взяти свою статтю до власних рук і видрукую її в якомусь часописі з присвятою... Я перечитав кілька статей і мушу одверто сказати: кілька з них взагалі для пошани такого визначного вченого не надаються: це студентські реферати (за їх рівнем), про деякі я навіть би сумнівався, щоб визнати такий реферат достатнім для зарахування семінару! Це, правда, особиста думка, з якою Ви не маєте рахуватись». Олекса Горбач, який в листах до Якова Гурського називав Чижевського «примхливим анархістом» відповів Чижевському в притаманній йому манері: «...Щодо вартості окремих статей збірника **то тут можна хіба сказати, що вони такі, як їх автори, які й за них несуть** відповідальність. Що члени дотеперішньої редакції завдали собі труду без міри, щоб довести не одну з-поміж цих статей до сякого-такого стану, і що поображували низку авторів, відсилаючи

їм статті, говорити не стану, бо воно тут ні при чому. Що однак і всякі дотеперішні (та майбутні) оцінки матеріалів збірника, як т<ак> зв<ані> цінувальні судження говорять не лише про річ як таку, але й про цінувачів, то з того здаєте собі найкраще справу. Мені справді прикро, що більшість зібраних статей збірника не заслужила в Ваших очах на краю оцінку, ніж підпересічні студентські семінарійні праці; потішаю себе єдино тим, що Ваша вимогливість до семінарійних студентських праць напевно дуже висока...

*Що Шевельов заслужив собі напевно кращого, я теж особисто в тому переконаний так, як і Ви; якщо однак оцей зладжений збірник вийшов таким, як він і є, то в тому винні не лиш ті, хто причинки для нього написав, але може ще більше ті, хто й таких причинків не написав»⁶³. Слід зазначити, що у 60-х роках Чижевський мав певний конфлікт з керівництвом УВУ та НТШ, і внаслідок цього вийшов з цих організацій. З листування Горбача та Гурського (який, до речі, доклав найбільших зусиль **аби** цей збірник взагалі з'явився) випливає, що Чижевський запропонував видати збірник Шевельова у видавництві Фінка, де він друкував свої славістичні серії. Матеріали були передані до видавництва, де Чижевський переглянув їх і крім незадовільного, з його точки зору, рівня деяких статей побачив, що видання йде під грифом УВУ; це його обурило, і він забрав свою статтю. Слід зазначити, що саме в цей час питання про співпрацю з УВУ виринає і у листуванні Шевельова та Чижевського, але з іншого приводу. Думаю, варто коротко зупинитися на цьому **аби** спробувати зрозуміти, чому Чижевський забрав свою статтю зі збірника. На початку 1968 року Шевельов запропонував Чижевському зробити славістичний річник і*

видавати його в Німеччині у видавництві Фінка. До редакції мали входити Шевельов, Чижевський та Прицак, фінансувати це видання мало УВУ, і воно виходило б під грифом УВУ, але крім фінансування керівництво університету не мало б на річник ніякого впливу, і все б вирішувала редакція. Таким був план Шевельова. Чижевський був згоден видавати разом з Шевельовим славістичний річник, але категорично не хотів, щоб він виходив під маркою УВУ. Він писав: *«...я особисто приймати участь в виданні, зв'язаним з УВУ не можу. Вони мене витіснили з колективу, мене ігнорують, а головне я не можу брати участь в усіх виданнях це було б смішно. Зараз стан ще погіршився завдяки вибору в ректори Янова! Він...має великі претензії, так що співпраця з ним буде не так легка, як з Бойком. До того там усі якось пересварилися... Не забувайте, що Ви далеко і підтримувати регулярні зносини не буде так легко.*

*Поскілки Фінк видає слов<янські> друки і поза межами моїх серій, ніяких труднощів він робити не буде, якщо я не прийматиму участі. Йому я, очевидно, ніяких перешкод ставити не буду»⁶⁴. У Чижевського в 60-ті роки були доволі складні відносини з Українським університетом, оскільки, як він вважав, науково-викладацька робота була в університеті поставлена не на належному рівні, і крім того його там не цінували. Підтвердження останнього можна знайти і в листах. Так Юрій Бойко-Блохін, один з небагатьох членів УВУ, до якого Чижевський добре ставився, і який, до речі, був професором Мюнхенського університету, писав до нього у 1961 році: *«Високоповажний Пане Професоре, ...23 червня ц<ього> р<оку> відбулися Загальні Збори Філософічного факультету, на яких Вас**

обрано звичайним професором Українського Вільного Університету. На наш сором тягнулася ця справа надзвичайно довго, але прошу вірити, що в цьому не має злої волі з боку членів Філософічного факультету. Щиросердечно вітаю Вас із цим давно вже заслуженим підвищенням...»⁶⁵ Чижевський був професором УВУ ще у Празі, а у 1961 році вже п'ять років займав посаду директора Інституту славістики Гайдельберзького університету, а в Українському університеті його тільки було обрано звичайним професором, крім того, як зазначає, Бойко, ця справа «тяглася надзвичайно довго». Отже, Чижевський мав всі підстави ображатися на керівництво УВУ. Трохи покращались стосунки Чижевського з цією установою, коли ректором УВУ було обрано Юрія Бойко (який, до речі, написав про Чижевського біографічну працю німецькою мовою, що була видана вже після смерті вченого [4.]). В листі до мене Бойко-Блохін писав: «...Довідавшись, що я став Ректором УВУ, Чижевський прислав мені привітання. Наші відносини на довгі роки стали напівтовариськими. Я його відвідував у Гайдельберзі разів може з десять»⁶⁶. Проте «ректорство» Юрія Бойка виявилось доволі коротким (1965-1966 рр), а далі на довгі 18 років (1968-1986) посаду ректора обійняв Володимир Янів, з яким Чижевський не знайшов спільної мови. Повертаючись до листування Чижевського та Шевельова слід зазначити, що Юрій Володимирович також був невисокої думки про науковий рівень УВУ: «Щодо журналу чи то пак річника славістики і україністики. Фінк пише, що згоден видавати його, якщо УВУ нічого не робитиме, крім фінансування. Але це і моя умова. Про Янова я такої ж думки, як і Ви. Він небезпечний. Одначе я маю від нього усну згоду відмовитися від будь-якого втручання в редакційні справи...єдиною згадкою про УВУ

була б фраза на титульній сторінці... Одначе я Вам уже писав, що при всьому цьому – згоді Фінка, Уву, плюс Прицака я не буду братися до цього видання без Вашої участі – щонайменше як активного співробітника, а ще краще було б – у складі ширшої редакції, а вже ідеально – і вужчої, ділової редакції. Причина зовсім проста – не уявляю собі славістики, тим більше україністики без Вас.

А видання я уявляю собі не тільки як німецьке, а як міжнародне, так що де б редактор не був, труднощі зв'язку з авторами будуть ті самі. Нарешті, я згодний з Вами, що якби видання не мало марки УВУ, це б мало свої переваги, передусім можливість участі авторів з слов'янських країн. Проте, з другого боку, як я Вам уже писав, я хотів би трохи піднести марку УВУ на Україні, бо там знають чи не знають, хто стоїть за цією назвою, а самий факт існування такої інституції за кордоном справляє свій вплив.

Я дуже добре розумію Ваші сумніви і заперечення /Не можу і я похвалитися приятним ставленням від УВУ/... Тепер я кладу остаточне рішення в Ваші руки... Очевидно, що Ваша відповідь, яка б вона не була, не змінить мого ставлення до Вас»⁶⁷. Проте рішення Чижевського в цій справі залишилось незмінним. По-перше, він в цей час був зайнятий виданням багатьох славістичних серій і можливо у нього вже не вистачало сил на створення і редагування славістичного річника, а по-друге, він не хотів мати справу із УВУ в будь якому вигляді. Отже його відповідь на ініціативу Шевельова була негативною: «Що до моєї участі в редагуванні нових серій: по перше я не вважаю цього потрібним. По друге я ні в якому разі не прийматиму участь в виданнях, що носимуть марку Укр<аїнського>

Ун<іверситету>. Зокрема і формула «видано з доручення У<країнського> У<ніверситету>» мене ще менш задовольняє ніж участь ректора Ун<іверситету> в редакції. Ніяких «доручень» У<країнського> У<ніверситету> (після того як вони мене без розмов викинули, щоб мати куратором Єндіка) я не прийматиму і вважаю це компроментацією для кожного видання, що носитиме таку марку. Ця справа для мене покінчена»⁶⁸. Шевельв, напевно, засмутився з того, що його ідея створення славістичного щорічника не знайшла підтримки у Чижевського, але прийняв його позицію з розумінням: «Дорогий Дмитре Івановичу! Беру на увагу Ваше рішення щодо видання річника і відмовляюся від ідеї. З одного боку шкода, що його не буде, з другого, -- моє життя буде напевно легшим і матиму трохи більше часу. Так чи так – фініс»⁶⁹. Так закінчився проект створення славістичного щорічника про задум якого ми довідалися лише з кореспонденції двох вчених. Отже, виходячи з всього сказаного вище, позиція Чижевського щодо УВУ була достатньо принциповою, і саме тому він забрав свою статтю зі збірника Шевельова. Чи видрукував Чижевський цю статтю з присвятою Шевельову десь в іншому часописі, як повідомляв в листі Горбачу, мені поки що не вдалось відстежити, але до збірника вона не потрапила. Збірник на пошану Шевельова вийшов у Мюнхені у видавництві «Логос» 1971 року. Думаю, що вся ця історія зі статтею Чижевського та його відмовою увійти до складу редакційного комітету немало засмутила Юрія Володимировича, але, тим не менш, вони продовжували листуватися і підтримувати дружні відносини. В цей же час готувався збірник на честь 75-ліття Якобсона, що мало святкуватись у 1971 році. Проте Чижевський свою статтю до збірника не подав, пославшись у листі до Якобсона на напружені відношення з

видавництвом «Mouton and Co», в якому друкувався весь збірник, і видрукував її з присвятою в іншому часописі. Чи насправді Чижевський не міг друкувати свою працю в збірнику, оскільки він виходив у цьому видавництві, чи це був дипломатичний хід – сказати важко. Однак Якобсон подякував йому за статтю в своєму листі: *«Дорогой Дмитрий Иванович, Вы меня глубоко тронули статьею мне так мило посвященной, а главное чрезвычайно интересной. Спасибо!»*⁷⁰. Додамо, що з 70-х років відновлюється листування між Якобсоном та Чижевським, хоча воно і не було вже таким щільним та щирим, як в 40 та 50-ті роки (своїх листах вчені переважно повідомляли про різні наукові новини). Не слід забувати, що Роман Якобсон був науковим керівником докторської дисертації доньки Чижевського – Тетяни Чижевської, яка у 1955 році захистила дисертацію «A Comparative Lexicon of the Igor' Tale» («Словник мови «Слова о полку Ігореве») і далі викладала славістику в різних університетах США. Отже, ігнорувати Якобсона Чижевський не міг, але наскільки щирими були ці стосунки важко судити, виходячи виключно з епістолярної спадщини.

У 1968 році Шевельов, подорожуючи Німеччиною, заїхав у гості до Чижевського, де той його гостинно зустрів. У своєму листі від 22.09 68 Шевельов пише: *«Дорогий Дмитре Ивановичу, спасибі за картку /спільно з Танею/. Нарешті, я дома, смертельно стомлений... Хочу ще раз подякувати Вам за цікаві й сердечні зустрічі в Німеччині»*⁷¹. Чижевський також продовжував допомагати Шевельову з виданням праць в Німеччині. В цей час вони планували видати у видавництві Фінка збірник з працями Шевельова, що були розкидані по різних

часописах, та працю призабутого російського мовознавця Васильєва, яку Шевельов мав підготувати і написати до неї вступ. Шевельов зібрав свої статті, деякі переробив, доповнив і передав Чижевському. Невдовзі Чижевський йому написав: *«Дорогий Юріє Володимировичу! З насолодою перечитав деякі Ваші статті і, надіюсь, Ви бачите, що моє переселення до Європи не було цілком зайвим»*⁷². На що Шевельов відповів: *«Дорогий Дмитре Івановичу!.. Спасибі також за комплімент на адресу тих статей, що Ви мали змогу перечитати. Я мимоволі мусів перечитати ще раз усі тепер, роблячи коректу, і маю враження, що публікація їх разом має сенс для читача, не тільки для потіхи авторовому самолюбству, як часом буває з такими збірниками.*

*Щодо Вашого виїзду до Європи, то, звичайно, втратили на цьому не Ви, а ми, що тут лишилися. Але робити публікації Ви напевне могли б і звідси»*⁷³. Отже, вони листувались і в своїх листах розповідали про свої наукові справи, нові публікації, спільних знайомих, докторантів, а іноді шуткували. Так Чижевський в одному з листів поскаржився Шевельову, що йому доводиться писати багато статей в різні збірники на пошани тих вчених, які подали свої статті до його збірника: *«...Пишу та маю писати до «фестивіфтов» учасників мого «фестивіфту» (та колег, що присвятили мені цілі книги): двоє вмерло, для п'ятох вже написав статті, тепер залишилось ще 89! Невже цими працями будуть заняті мої дальші роки?»*⁷⁴. На що Шевельов йому відповів: *«Фестивіфти і в мене забирають багато часу. Але не можна вбивати вчених, коли вони в віці 59 років!»*⁷⁵. А в іншому листі Шевельов скаржить: *«Дорогий Дмитре Івановичу! Аж тепер відповідаю на Ваш лист, датований 18 травня. Витратив майже три*

тижні на писання рецензії на Етимологічний словник Рудницького... А скільки разів казав собі не писати рецензій. Спершу гаюння часу, а потім маєш ще одного «приятеля»⁷⁶. Шевельов час від часу запрошував Чижевського до США на різні наукові заходи і намагався планувати цей «захід» під приїзд Дмитра Івановича і таким чином залучити його до роботи в УВАН і до українознавчих студій в Америці. Так, наприклад, у 1972 році виник задум зробити велику міжнародну конференцію, присвячену Григорію Сковороді. Шевельов, вважаючи Чижевського одним з провідних фахівців-сковородинознавців, не уявляв собі конференції без нього: «Дорогий Дмитре Івановичу... Вже досить давно я писав до Вас і питаю, чи Ви могли б приїхати на сковородинівську конференцію, що я хотів би тут склеїти, в середині квітня.

Як я Вам також писав, конференція стоїть чи падає залежно від Вашої присутності. Тим часом я не можу запрошувати інших можливих учасників, поки не маю відповіді від Вас, не знаю, чи Ви б хотіли бути головою конференції і на яку тему була б Ваша доповідь»⁷⁷. Однак Чижевський так і не зміг приїхати до США, оскільки не дуже добре себе почував, перебуваючи час від часу у лікарні, і крім того він не мав нормального паспорту, що значно ускладнювало його переїзд з однієї країни до іншої: «Дорогий Юріє Володимировичу! Прошу вибачити мене, що пишу лише тепер. На жаль, у мене не було змоги дістати візу для поїздки до СД. Я і досі не маю «доброго» пасу! Шкодую, що, можливо, нещасний Сковорода знову в руках – або ліпше кажучи – в устах – дилетантів»⁷⁸. У 20-х роках після еміграції з України, Чижевський отримав так званий

«нансеновський» паспорт, з яким, як це не дивно, прожив все життя, так і не прийнявши жодного громадянства. Отже, він був людиною без громадянства, або «людиною Всесвіту», що всюди вільно себе почуває. Проте, бюрократичний апарат, консульства та митна служба у всі часи достатньо підозріло ставились до такого роду «світових мандрівників», і відсутність стандартного паспорту періодично ставала на заваді планам Чижевського щодо закордонних подорожей. Тим не менш він, не маючи паспорту, щасливо прожив в Німеччині багато років, особливо не переймаючись питанням відповідності своїх документів бюрократичним нормам.

На початку 70-х років Омелян Пріцак за допомогою і на гроші української діаспори створює при Гарвардському університеті Інститут україністики (Harvard Ukrainian Research Institute), директором якого він був з 1973 до 1989 років⁷⁹. Пріцак запропонував Шевельову, з яким він приятелював і якого глибоко шанував як визначного науковця, очолити кафедру мови. З цього приводу Шевельов писав Чижевському: *« ...Про американські справи Ви напевно поінформовані. Пріцак кликав мене до свого новозаснованого інституту, але покищо я вирішив ще на два роки лишитися тут, зокрема тому, що я тепер матиму сабатикал, що його втратив би якби перейшов до Гарварду. А що буде за два роки, буде видно. Не можу похвалитися багатьма цікавими студентами, але мати мало студентів має свою перевагу, -- лишається більше часу на писання. Це звучить трохи цинічно, але правда. Поза тим я люблю великі міста і при всіх його негативах Нью Йорк має деякі переваги. Проте в Гарварді можна було б зосередитися на україністиці, а це має свою*

принаду»⁸⁰. Отже, Шевельов думав над пропозицією Пріцака, але в цей час він зосереджено працював над історичною фонологією української мови і, напевно, побоювався, що перехід на інше місце та переїзд в цілому зашкодять його роботі. Він писав Чижевському: «...По́за тим більше стараюся працювати над книжкою, що повинна б бути моєю останньою – історична фонологія української мови, досить докладна /і велика на розмір/, яку стараюся будувати не на заялжених теоріях, а на першоджерелах і яка, сподіваюся, принесе багато нового й цікавого і в деталях і в загальній перспективі⁸¹ ... На матеріалі книжки зробив кілька статтів. Одну послав Вам у відбитці... В американській славістиці нічого не відбувається. Людей багато, а славістики мало. Та це Ви знаєте з власного досвіду, а тепер це ще очевидніше»⁸². Це один із останніх листів Юрія Володимировича, який мені вдалося знайти в архіві Дмитра Івановича⁸³. Незважаючи на те, що з середини сімдесятих Чижевський часто хворів (особливо його мучила давня астма) і швидко втомлювався, він працював до останнього дня і, навіть, знаходячись вже у лікарні, ще говорив про свої наукові плани і подальші праці. Напередодні свого відходу 17 квітня він з жалем сказав: «Все-таки не встигну завершити...» [З. Степан Дріло. In memoriam. Дмитро Іванович Чижевський (1894-1977). С.447]. Помер Дмитро Іванович сонячним ранком 18 квітня 1977 року в геронтологічному відділенні лікарні Віслохе і був похований в м.Гайдельберзі на Нагорному кладовищі, де відтоді лежить зовсім проста, сіра мармурова плита, на якій зазначено: “Dmitrij I. Tschizewskij 1894-1977”. Юрій Шевельов пережив свого давнього приятеля на 25 років і помер у 2002 році, його прах поховано на Кембриджському кладовищі.

Нащадкам вчені залишили свої праці та архіви, які на жаль, в обох випадках не становлять єдиного комплексу, а розкидані по різних місцях⁸⁴. Так приватний архів Дмитра Чижевського зберігається в м.Галле та м.Гайдельберзі (Німеччина). Тоді як архів Юрія Шевельова розпорошено між Бахметьєвським архівом Колумбійського університету та архівом УВАН (США, Нью-Йорк). Однак, слід застерігти, що в їхніх архівах знаходяться переважно листи їх кореспондентів, а листи самих вчених відповідно слід шукати в архівах цих кореспондентів, що розкидані по всьому світу. Отже, зібрати і повністю видати листування цих видатних українських мислителів буде не легко. Думаю, варто було б видавати їхнє листування хоча б частково, щоб ці матеріали входили до наукового обігу, адже їхня епістолярна спадщина -- це вагомий пласт нашої культури.

Підводячи певні підсумки, хотілось би зазначити, що в житті Дмитра Чижевського та Юрія Шевельова було багато спільного:

-- Обидва були визначними вченими, що зробили вагомий внесок в розвиток нашої культури та назавжди залишаться в її історії. Однак, маючи величезні наукові знання та здобутки, вони, в силу різних обставин, не створили своєї власної потужної школи, хоча й мали дійсно талановитих учнів.

-- По суті, все своє життя вони були самотніми одинаками, незважаючи на невелике коло близьких до них людей, серед яких були друзі, колеги та учні. У обох також не склалось родинне життя, і вони не мали родинного затишку та сімейного щастя. Наука була простором, в якому вони існували і, до певної міри, сенсом їхнього життя. Однак

вони приймали цю самотність і важко сказати -- чи страждали вони від цього, чи це був просто спосіб їхнього існування.

-- Дмитро Чижевський та Юрій Шевельов були яскравими особистостями на тлі української діаспори, яких не можна було не помітити. І в різних українських колах до них ставились дещо по-різному. Вони не брали активної участі в розробці „національної ідеї”, вважаючи, що, за будь-яких обставин, наука повинна залишатись наукою і бути об’єктивною, а не слугувати засобом впровадження „національних ідей”. До того ж обидва займалися не тільки україністикою, а й славістикою взагалі, в тому числі і русистикою (наприклад, Чижевський), а це багатьом не подобалось. Були й інші фактори їхньої біографії, які дратували національно налаштовану частину української діаспори. Щоправда, в житті діаспори вони зіграли трохи різні ролі. Чижевський, наприклад, викладав у Педагогічному Інституті ім. Драгоманова, УВУ, в Українській Богословській Академії, був одним із засновників УВАН, друкувався в різних українських виданнях. Але все ж таки він стояв осторонь активного життя української діаспори, не занурюючись з головою в її проблеми. Шевельов у своїх споминах так охарактеризував його позицію: *«Чи він був українським патріотом – сказати важко. Він на ці теми ніколи не говорив. Якщо він і мав якусь політичну програму, він мав її для себе. Але він не цурався української проблематики і українських людей, хоч так само був своїм серед росіян і чехів. Звичайно, українського ура-патріотизму, зв’язаного з невіглаством і на цьому останньому виростого він не поділяв. Він не сперечався з ним, не проголошував хрестових походів, він просто відходив від нього. Але він*

не гребував тими науковими інституціями, які вважав за поважніші й вартісніші – Український вільний університет празького періоду (але не мюнхенського) Вільну академію наук (але не НТШ) тощо...в житті української еміграції він був збоку. Трохи активніший тільки в науковому житті» [1. С.116, 118]. Тоді як Шевельов знаходився у вирі життя української діаспори і як організатор МУРу, і як редактор українських видань, і як літературний критик, і як довголітній Президент УВАН. Після смерті Юрія Володимировича, оціючи його роль в українській діаспорі, Г.Грабович та М.Флаєр писали: *«Роля метра і арбітра літературних стандартів, яку Юрій Шерех завоював у періоді МУР-у, залишалися при ньому до кінця...Його відхід в історію зобов'язує нас осмислити його багатогранне і надзвичайно продуктивне життя, його велику і складну інтелектуальну спадщину і ту центральну роль, яку він відіграв у духовному житті української спільноти»* [5. С.5]. Отже, процес осмислення ролі Шевельова в історії української діаспори і в цілому в історії української культури тільки розпочався.

У назві моєї статті зазначено «нотатки до біографії двох мислителів», і я хотіла би підкреслити, що все вищесказане є дійсно лише «нотатками», які не претендують на вичерпну повноту. Адже в невеликій статті не можна розглянути всі аспекти життя, діяльності та взаємовідносин цих двох видатних вчених, так само як і проаналізувати їхній внесок до розвитку україністики. Це лише одна з перших спроб звернути увагу українського читача на архівну спадщину цих мислителів, яка, сподіваюсь, матиме продовження. І останнє. Говорячи про повернення до нашої культурної ойкумени таких імен як Дмитро

Чижевський та Юрій Шевельов, слід пам'ятати, що цей процес, який розпочався у 90-х роках й досі триває, проходячи певні стадії, пов'язаний, в першу чергу, зі сприйняттям та переосмисленням спадщини цих видатних вчених, отже, насамперед з умінням прочитати їхні тексти, критично оцінити і вписати в сучасну наукову структуру. Що нам і належить ще зробити.

Література.

1. Ю.Шевельов (Юрій Шерех). Я—мене—мені...(і довкруги). Спогади в 2-х томах. Т.2 В Європі. – Харків-Нью-Йорк, 2001.
2. Юрій Шевельов. Зустрічі з Романом Якобсоном. //Сучасність №12 за 1994 рік, С. 93-128. В цій статті Юрій Володимирович достатньо детально описав суть конфлікту з Романом Якобсоном і наслідки, які цей конфлікт мав для його кар'єри в Америці.
3. Дмитрий Иванович Чижевский. Избранное в 3 томах. Т.1 Материалы к биографии (1894-1977). Москва, 2007. В усіх споминах, що подаються в тексті -- переклад з російської мови на українську зроблено Автором статті.
4. J.Vojko-Blochyn. Dmytro Ivanovich Chyzhevsky. – Heidelberg: Carl Winter. Universitatsverlag. – 1988.
5. Г.Грабович, М.С.Флаер. Юрій Шевельов (1908-2002). До сороковин смерті.//Свобода №20 за 17.05.2002.